

הפעמי

כתב עת מוצא לאור על ידי מוסד יצחק ברייער של פועלי אגודת ישראל

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org בתוכן:
ע"י חיים תשס"ט

- 1 . . . . . קדושת שביעית / הרב שמשון רפאל הירש זצ"ל . . . . .
  - 3 . . . . . בדין ירקות הנכנסים מששית לשביעית / הרב קלמן כהנא . . . . .
ירקות הנכנסים מששית לשביעית (מכתב תשובה) /
  - 7 . . . . . הרב שלמה זלמן אויערבאך . . . . .
  - 9 . . . . . על שיעורי חז"ל ומדותיהם / הרב יונה מרצבך . . . . .
  - 12 . . . . . על פקוח נפש וצורך בטחוני בשבת / הרב מאיר שלוינגר . . . . .
  - 15 . . . . . תוקפן של תעניות צבור בשעת שמד / הרב יעקב ק. רייניץ . . . . .
תגובות
  - 19 . . . . . יומן ירושלים . . . . .
על ספרים ועל סופריהם
  - 21 . . . . . אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר / יונה עמנואל . . . . .
- *
- 25 . . . . . רשימת הספרים על שביעית / מאיר וונדר . . . . .

ב"ה ירושלים ת"ו טבת תשכ"ו * כרך ג, גליון ב * המחיר 1.25 ל"י

מחוז לארץ - \$ 2.

www.daat.ac.il - בישראל

הרב שמשון רפאל הירש זצ"ל

קדושת פירות שביעית

והיתה שבת הארץ לכם לאכלה (ויקרא כה. י)

„שבת הארץ“ היא מה שהארץ מוציאה אם כי היא שובתת. על תוצרת זאת נאמר, „והיתה לכם“, הרי היא ברשותכם לקחת אותה לצרכיכם. אולם רשות זאת מוגבלת: „שבת הארץ“ היא ברשותכם „לאכלה“. והיות ובתחלה משמע מהפסק שניתנה רשות שימוש כללית, „לכם“ לכל צרכיכם, לכן פירוש מורחב למטרה: „לאכלה“. כלולה בה לא רק שתיה, שהיא זהה עם אכילה, אלא כלול כל דבר „דומיא דלאכלה“, דהיינו „מי שהנאתו וביעורו שוין“. לכן מותר, לדוגמה, ליהנות משמן של פירות שביעית להדלקה. אולם אסור ליהנות „מעצים להסקה, שהנאתן אחר ביעורן“ (בבא קמא קא ע"ב, קב ע"א). ובכלל צומצמה הרשות ליהנות מפירות שביעית לאופן השימוש הרגיל לכל פרי: „פירות המיוחדין לאדם אין מאכילין אותן לבהמה“ (רמב"ם הלכות שמיטה ויובל פרק ה. הלכה ה); „כל המיוחד למאכל אדם, אין עושין ממנו מלוגמא (תחבשת ורטיה) לאדם, ואין צרך לומר לבהמה“ (שביעית פרק ה, משנה א).

זכות הבעלות על פירות שביעית מצומצמת היא; כך משמע מההגבלות החלות לגבי פירות אלה: „לאכלה“ אמר רחמנא, ולא להפסד“ (פסחים גב ע"ב), „אין עושין סחורה בפירות שביעית (שביעית ז, ג; עיין גם שם ה, ג ועוד).

חליפין של שביעית אסורין, כלומר כסף או פירות שהוחלפו בפירות שביעית — אסור לעשות גם בהם כל מה שאסור לעשות בפירות שביעית. „שביעית תופסת את דמיה“, היינו דינם של פירות שביעית עובר על תמורתם. שלשה איסורי הנאה, „תופסין דמיהן“: קודש (חפץ שהוקדש), עבודה זרה (דבר שעבודו כאליל או עבדו בו לאליל), שביעית. אולם אין תפיסת דמים של זה כתפיסת דמים של זה, „קודש תופס את דמיו ויוצא לחולין“, דבר שהומר בחפץ שהוקדש. מקבל את דיני הקדושה של אותו חפץ ואילו התפץ חוזר להיות חולין. חליפי עבודה זרה, כלומר דברים שהומרו בעבודה זרה, אסורים בהנאה כעבודה זרה עצמה, אולם מה שהיה עבודה זרה עומד באיסורו. ולפי דעה אחת, „אפילו חליפי חליפין נמי אסורין“, כלומר, איסור ההנאה עובר גם על תמורת התמורה של עבודה זרה, וכולם עומדים באיסורם, ואמנם פוסק הרמב"ם כשיטה זו (הלכות עבודה זרה פרק ח הלכה א). דינם של פירות שביעית הוא באמצע בין דיני קודש ודיני עבודה זרה. „אחרון אחרון נתפס ופרי עצמו אסור“. [לדוגמא: „לקח בפירות שביעית (כלומר תמורתם) בשר, אלו ואלו מתבערין (יש להם מצות ביעור) בשביעית. לקח בבשר דגים, יצא בשר (מקדושת שביעית ומותר בהנאה כבתחלה), ונכנסו דגים. (קנה) בדגים יין, יצאו דגים ונכנס יין. (קנה) ביין שמן, יצא יין ונכנס שמן“]. כעבודה זרה, כן פירות שביעית עומדים בקדושתם אף כאשר קדושתם עוברת על תמורתם. אולם כחפץ שהוקדש, כן חליפי פירות שביעית יוצאים לחולין כאשר קדושתם עוברת על תמורתם (עבודה זרה גז ע"ב).

כל שאר איסורי הנאה כגון ערלה, כלאי הכרם, חמץ בפסח וכו' אינם תופסים את דמיהם מדאורייתא. אולם מאחר שאסורים בהנאה, אסור למכרם. לכן מי שעבר על איסור זה ומכרם או החליפם, אסור לו, מדרבנן, ליהנות מהכסף או החפץ שקבל בתמורתם (עיין קידושין נח ע"א, חולין ד ע"ב ורש"י ותוספות שם, גדרים מז ע"א ור"ן שם).

הושהו איפוא ענין שביעית עם עבודה זרה מחד ועם קודש מאידך, והרי זה מלמד על אפיו ומשמעותו של ענין שביעית. הנה יש הקבלה בין שבת לעבודה זרה באשר המקיים מצות שבת מעיד באופן חיובי על ההפך של אותה כפירה בעיקר הכלולה בעבודה זרה, וכשבת כן שביעית היא הניגוד החיובי של עבודה זרה. השומר שביעית מעיד באופן חיובי על קבלת עול מלכות שמים, על מלכות ה' על אדמת ארץ ישראל כשם שהעובד עבודה זרה כופר כי הוא ית' לבדו מלך. כל פרי אשר אדמת ישראל מוציאה נושא את רעיון מלכות ה' והרי הוא קדש לביטוי רעיון זה, כשם שעבודה זרה היא עצם המזכיר את היפוכו של רעיון זה. הן פירות שביעית והן עבודה זרה הם נושאי רעיונות המוסבים על אמתת היסוד של התודעה היהודית; אלה להודאה במלכות ה' וזו לכפירה בה. לכן נבדלים שנים אלה בבירור מכל חפץ אחר שהוא נושא לחוקי התורה.

חפץ של עבודה זרה מזכיר תעיה, אשר למען שלילתה נדרש מלוא מרצנו הרוחני והמוסרי. לכן נאמר עליו (דברים ז, כו), „ולא תביא תועבה אל ביתך והיית חרם כמהו“ כלומר, אל תכניס למקום חיותך דבר שעליך להרחיק מעולם מחשבותיך באשר הוא מאוס אצלך מבחינה רוחנית ומוסרית כאחת, שמא תיתפס לאבדון כמוהו. מכאן אנו למדים (קידושין נח ע"א), „כל שאתה מחייה הימנו (אשר את קיומו אתה משיג על ידי עבודה זרה) הרי הוא כמוהו“, ולכן הוא אסור בהנאה וגם תופס את דמיו, וכפי שהזכרנו לעיל שגם חליפי חליפין של עבודה זרה אסורין בהנאה. שום דבר מקניניך לא יזכיר עבודה זרה, אפילו בעקפי עקפיין. הרעיון של עבודת אלילים הרי הוא „חרם“ ויש להרחיקו.

לעומת זאת מזכירים פירות שביעית את מלכות ה' על כל אשר לך, מזכירים כי מימי בראשית לה' לבדו הארץ זיבולה הנחשבים רכושך. ושייכות זו של אלה לה' מובעת בכך כי זכותך להשתמש בפרי האדמה, „שלך“ מוגבלת, הן בזמן (מצות ביעור) והן באופן השימוש. אילו יכולת להשיג זכות לשימוש בלתי מוגבל בדמי פירות אלה על ידי שתמכרם, הרי בכך היתה ניטלת כל ממשות מהרעיון שהם מזכירים. לכן קובעת התורה לגבי פירות שביעית ויובל, „קדש תהיה לכם“ (ויקרא כה, יב). פירות אלה הם קודש לרעיון האלקי, וכמו שקודש תופס את דמיו, כך עוברת קדושת שביעית על כל הנקנה בתמורת הפירות. וקדושת שביעית זו, החלה על תמורתם של פירות שביעית, קדושת דמים היא ולכן אפשר להסיר אותה על ידי העברתה לחפץ אחר. לעומת זאת קדושתם של פירות שביעית עצמם לאו קדושת דמים היא. קדושה זו היא אובייקטיבית, היא חלה על הפירות באשר גדלו בשנת שבת הארץ ולכן אינם יוצאים לחולין. עליהם נאמר „קדש תהיה“ — בהוייתה תהא“ (סוכה מ ע"ב). הם עומדים בקדושתם אף לאחר שקדושתם עברה על ידי מכירה על תמורתם.

מתוך פרוש רש"י לויקרא כה, ו; תרגום — יצחק ברום

הרב קלמן כהנא

בדין ירקות הנכנסים מששית לשביעית

בירחון „קול תורה“ שנה ל"ז חוברת א' (תשרי תשכ"ו) נתפרסמה תשובת הגאון רבי שלמה זלמן אויערבאך שליט"א, בה הנו דן בדעת הר"ש בדין ספיחים בירקות הנכנסים משישית לשביעית. ודעתו — בפירוש דברי הר"ש, דלענין ספיחין אזלינן בירקות בטר עונתן למעשרות וירקות שדרכן להיאכל עליו סגי במה שצמחו מעט בשישית; אמנם אלה שמוציאים פירות בעינן דוקא שיצא תחלת הפרי בשישית. והנו קורא תגר על אלה המקילין בכל הירקות, שאם התחילו לצמוח בשישית אין בהם משום ספיחים ותולים הוראה זו במרן בעל החזו"א זצ"ל, אע"פ שבספרו כתב רק כלשון הראשונים שמהם לדעת הגרשו"א לא מוכח כן. ודעתו, שכיון שהר"ש פירש מה שפירש גם לר' עקיבא שספיחין מן התורה מנין לנו להקל בדאורייתא בלי שום הוכחה מהש"ס.

ובהמשך דבריו הצריך עיון גם על דברי החזו"א, שמשמע מדבריו שגם אורז דוחן פרגין ושומשמיין הינן לספיחין כדין ירקות ובפירוש נאמרו הדברים כן ב, הלכות שמיטה קרקעות" שנערכו על ידי מתוך ספרי בעל חזו"א. ונדחק לפרש, דלחזו"א הכוונה להקל לדעת הר"ש באורז וחבריו רק אם הגיעו לעונת המעשרות בשישית וכשאר קטניות, עיי"ש שהאריך בדברים.

זהו ונראית לי ברורה דעתו של הר"ש והנלוים אליו ופירושו של החזו"א בדבריהם, והיות והרשימות של הירקות בנוגע לספיחין המתפרסמות מדי פעם בפעם המתחשבות רק עם תחילת הצמיחה, סודרו לראשונה במחיצתו של בעל חזו"א בשמטות תש"ה ותשי"ב, ופורסמו בקונטרסים „סדר שביעית" ומרן זצ"ל ציווה להדפיסם וכיוון את הדפסתם, הנני מוצא לנתוץ לברר ענין זה.

והנה בכל דברי הגרשו"א לא הביא שום מקום לא בדברי הראשונים ולא בדברי בעל החזו"א שמוזכרים כפרק לענין ספיחין בירקות עונת המעשרות — מלבד רמז בדברי הר"ש בפירוש דברי ר"י בפ"ה מ"ג — ואי"ה בהמשך הדברים נעמוד עוד על דברים אלה. וכמובן שאילו היתה עונת המעשרות פרק בירקות לענין ספיחין לא יתכן שלא יוזכר הדבר כלל וכלל.

וזה לשון הר"ש בפירושו למ"א פ"ט בענין זה :

„ויש לתמוה, דהשתא ספיחי שביעית לר"ע אסורים מדאורייתא אפילו באכילה, ואפילו רבנן מודו דמדברי סופרים מיהא אסור, כדקנתי בהדיא בתורת כהנים [בהר"ק ד' פי' ה']; ובכמה משניות משכחן דשרו באכילה: מתני' דהכא [פ"ט מ"א דשביעית] דהפיגם והירבוים; וההיא דהאומר לפועל הילך (סלע) [איסור] 1 זה ולקט לי ירק היום בפ"ח (מ"ד), ולקט ירקות שדה ובנו מוכר על ידו בפ"ז (מ"ג). וצ"ל דכולהו בשל ערב שביעית, ומה שיש בהן תורת שביעית לפי שנלקטים בשביעית, דבירק אזלינן בתר לקיטה, אבל לענין איסור ספיחים, דנפקא לן מדכתיב מה נאכל בשנה השביעית הן לא נזרע ולא נאסוף. משמע דתחילת גידול בעינן

1 כך בכ"י פריז; וכך לפנינו בפ"ח מ"ד וברא"ש (ע' להלן): דינר.

בשביעית, אבל ירק שגדל² בששית והוסיף בשביעית הני ספיחי שישית מקרי ולא ספיחי שביעית; ואע"ג דבתבואה ודאי דדינה בתר שלישי אם לא הביאה שלישי בששית אסורה משום ספיחי שביעית, כדמוכח בירושל' בפ' בתרא דמעשרות (ה"ב), דאמרי' גבי תבואה לר"ע הביאה פחות משלישי לפני שביעית ונכנסה שביעית אסורים משום ספיחים... וצריך לדקדק, לר"ע במאי מיתוקם דין ביעור דדרשינן מכלה לחיה בשדה, דהא יש ביעור בירק, כדתנן לעיל בפ"ו (מ"ב) גבי עלה הלוח? ולא משכחת לה אלא כגון שהיה תחלת גידול בששית והוסיף בשביעית; ובפירות האילן משכחת לה שפיר; אבל בתבואה לא משכחת לה כלל, דאם הביאה שלישי בששית לא חלה עליה קדושת שביעית... דאזלינן בתר שלישי הראשון לכל דבר... לר"ע... בין לענין ספיחים בין לענין קדושת שביעית, ואם הביאה שלישי בשביעית אסורה משום ספיחין; ובירק נמי תימא היכי משכחת בה דין ביעור לר"ש, דאמר בפ"ק דר"ה (דף ט"ו) גבי אתרוג, דאין לך דבר שחייב בביעור אא"כ גדל בשביעית ונלקט בשביעית, ואילו ירקות כי האי גוונא אסור משום ספיחין, דר"ש כר"ע? וכי תימא ביעור לר"ש בירק לית ליה, התנן בפרקין [מ"ה] כל הירק (חייב בביעור) [אחד לביעור]³. ומיהו משכחת לה כשהתחילו לצאת בששית ונגמר רוב גידולן בשביעית דלא מיתסרי משום ספיחים כדפרישית".

הנה שפתי הר"ש ברור מללו, שכדי למצוא ירק שיש בו קדושת שביעית ואין בו איסור ספיחים הנו מבדיל בין הפרק לקדושת שביעית שהוא לקיטה, ובין הפרק לספיחים שהוא „תחילת גדול" והוא „כשהתחיל לצאת". ונימוקו עמו; דהרי לר"ע נלמד איסור ספיחים מדכתוב הן לא נורע — ולרבנן אהאי קרא אסמיכנהו — משמע דתחילת גידול בעינן בשביעית בכדי לאסרו משום ספיחים⁴. ואין לזה כל שייכות לעונת המעשרות. ולא הוזכרה בדבריו עונת המעשרות כלל. והדעת היתה נוטה לאמר כן גם בקשר לתבואה אלא שבתבואה מפורש נאמר בירושלמי שאזלינן בתר שלישי, וכמובן שאין לזוז מזה. ושערי הסבר לא ננעלו; ע', „הלכות שביעית" הנ"ל שם.

והדברים מפורשים כן גם בפ"י הרא"ש לשביעית פ"ט מ"א שכתב: „הא דתנא הכא כל הספיחים מותרים, פירוש: מותרים באכילה ובקדושת שביעית; ואע"פ שגדלו בששית דכיון שנלקטו בשביעית דין שביעית נוהג בהן דבירקות אזלינן בתר לקיטה בין למעשר בין לשביעית; ובהנהו ירקות איירי כל הני מתניתן דלעיל, ההיא דריש פירקן הפיגם והירבוזין, וההיא דהאומר לפועל לקט לי בדינר ירק בפ"ח, ולוקח ירקות שדה ובנו מוכר על ידו בפ"ז; דאילו אותם שיצאו בשביעית אסורים באכילה, לר"ע מדאורייתא ולרבנן מדברי סופרים. אבל ספיחים שיצאו בששית, דכל גדולם היה בשביעי' מותרים, דלא אסרה תורה אלא אותם שיצאו בשביעית חוץ מתבואה".

2 בכ"י פריז: שגדל קצת.

3 כך בכ"י פריז, וכך לפנינו במ"ד.

4 וכך הבינו הדברים הגרי"צ הלוי זצ"ל בספרו „תורת השביעית" סעיף מ"ז, והגרי"מ טוקצ'נסקי זצ"ל ב„ספר השמיטה" פ"ו ה"ב ויבלח"ט הגרבי זילבר שליט"א ב„הלכות שביעית" סי' ג' ס"ק י"ו.

הרי שמפורש ברא"ש שהפרק לספיחין בירקות הוא מתי יצאו ואין אף כאן שום זכר ורמז לעונת המעשרות ומפורש נאמר ברא"ש שאף אלה, "וכל גדולם היה בשביעית מותרים" אם, "יצאו בשישית"; ו, כל גדולם" משמע עוד מלפני עוה"מ. וברמב"ן פ' בהר (כ"ה ה') ג"כ מחלק בין תבואה לירקות וכתב דיש דין ספיחים,,בתבואה כל שהביאה שליש בשביעית וכן בירקות כל שצמחו בשביעית" ואלה,,שצמחו בשישית ונלקטו בשביעית יש בהן משום קדושת שביעית... ואע"פ שגדלו לגמרי בשישית... אבל אין בהם משום ספיחים שאינם ספיחי שביעית שהרי בשישית צמחו ואפילו הוסיפו בשביעית אין בהם דין ספיחים". ומביא הנך משנות שהביאו הר"ש והרא"ש, שמוכח מהם שיש ירקות המותרים משום ספיחים ויש בהם קדו"ש. וברור ש"צמחו" בדברי הרמב"ן מקביל ל, "יצאו" בדברי הרא"ש.

ועצם הדבר שלא הזכיר אחד מן הראשונים שיש ירקות שאין מספיק בהם שיצאו אלא שצריך להיות בגדר עונת המעשרות אינו מאפשר לדון דין חדש שלא הוזכר כלל בראשונים. ומה שהקשה הגרשו"א, שאין לנו להקל בדבר בלי שום הוכחה מהש"ס יכול להיות קשה אעצם דינו של הר"ש, אבל לא על הפרק בו נקט. ומה שאיחר הגרשו"א את הפרק עד עונת המעשרות אינו מתרץ כלום בענין, שהרי יש עוד פרקים המאחרים, כגון רוב גידול.

וחזור הר"ש ואומר (פ"ה מ"ב) בקשר ללוף דאסרינן משום ספיחין,,הנך תחילת גידולן בשביעית" ומתיר בלוף שגדל בשישית אלא שגדלו עליו בשביעית שאין בו דין ספיחין. והני עלין משמע שגדלו כולן מהתחלתן בשביעית, אף שלא התחיל להיות עלה אלא בשביעית ואין כל הבלד בין עלה זה לבין הקישואין הדלועין ודומיהן שפירותיהן החלו ל, גדול בשביעית". והטעם ברור בר"ש משום ד,הן לא גורע" כתוב.

ומפורשים הדברים בחזון איש (שביעית כ"א ב') שכתב ש,העלים החדשים אף אם נידון אותם בפ"ע הלא גדולן באופי של פירות אילן ואין ראוי לאוסרן משום ספיחין". ומתוך כך אף ברור שפסק בחזו"א (שם ט' י"ז) שאורז ותבריו אם נגמרו בשביעית מותרין לר"ש משום ספיחין ונקט בהם אותו לשון ממש שנקט בירק, שכתב בו ,,ירק שנגמר בשביעית". ולא נקט לשון שנקט שם בקטנית וכתבואה. וברור שדעתו, כיון שלא אזלינן בהם בתר שליש ואין דינן כשאר קטניות וכתבואה דין ירק להם לגבי ספיחים⁵, שהרי דומים לירק בדין קדו"ש. ומה שקבעו להם פרק מיוחד הרי הדבר נדון כבר בראשונים לר"ה י"ג ע"ב.

ויעויין חזו"א שביעית ט' ג' ד"ה וזהו דאמר, שמפרש דברי הר"ש בעלה ליה שאין בו משום ספיחין ולא הגיע עדיין לעונת המעשרות וגם כשיגיע בשביעית לעוה"מ לא יהא נאסר שם משום ספיחין. הרי שהיתר עלה הלוף אינו ע"י הגיעו לעוה"מ.

אכן כדמות ראייה הביא הגרשו"א מהר"ש פ"ה מ"ג (כצ"ל 1),,,שפירש דטעמא דאוקי התם ר' יוסי דמיירי כשעשה הלוף כביצה לפני שביעית הוא משום דלא ליתסרי משום ספיחין משמע דבעינן דוקא שיעור חשוב של כביצה ולא סגי במה

5 וכן הבין דבריו ב,הלקות שביעית" הנ"ל סי' ג' ס"ק ס"ו.

שצמחו מעט". והנה אף שה"פני משק" מפרש בדברי ר"י, שנתגדל כשיעור ביצה".
אתה דלת - מכללת הרצוג
הרי אין הדברים נראים כן בר"ש; שהרי כתב, "ועשה ביצה לפני שביעית שהביא
גידולין ונקט גידולין" כדי שלא יחשב ספיחי שביעית". וכך הבין הדברים מהרא"פ
ספירש, "ועשה ביצים היינו גדולים". ולא נזכר כאן שיעור כלל אלא עצם הגידול.
הוא מלשון, "בץ — בצבץ".

אמנם ראיתי ב"תורת השביעית" להגרי"צ הלוי זצ"ל בסי' מ"ז ובסי' ל"ח
ע' רמ"ז, שאומר כי לריטב"א בירק אזלינן בתר לקיטה לענין קדו"ש ולענין ספיחין
בתר חנטה. ובעניני לא מצאתי שם כל ראייה לפרק זה של חנטה. וזה לשון הריטב"א
(קדושין ב' ע"ב סוף ד"ה הא דתנן): "משמע הכא דבשביעית הולכין בירק אחר
לקיטה מדתני דאתרוג שוה לאילן בחנטה, אלמא אי הוי שוה לירק לא הוה אזלינן
ביה אלא בתר לקיטה. וק"ל, הא דאמרינן בפסח ראשון (נ"א ע"ב) כל הספיחין
מותרים חוץ מספיחי כרוב. ופירש רבנו גסים ז"ל דבירושלמי מפרש דבספיחי
ירק בשישית הנכנסת לשביעית מיירי, והכי פירושו: כל ספיחי ירק שחנטו בשישית
ונכנסו בשביעית מותרים אפילו בשעת הביעור, מכיון שחנטו בשישית, ולא גזרינן
דילמא מאן דחזי סבר שחנטו בשביעית, דמנכר הוא דספיחים הם; חוץ מספיחי
כרוב שאינם נכרים ואתו למטעי בהו; אלמא בתר חנטה אזלינן בהו. ובתוספות
העלו בגמגום. ומסתברא לפירושי: כל הספיחים של שישית מותרים בשביעית, כדין
פירות שביעית, דבתר לקיטה אזלינן; חוץ מספיחי כרוב שהן אסורין אפילו תוך
זמן הביעור לפי שאינם נכרים שהם ספיחים, דהרואה סבר שנורעו בשביעית ואתי
למזרע בשביעית; לאחר זמן הביעור כולן ספיחים נינהו בשביעית ובתר לקיטה
נינהו. כנ"ל".

והנה הריטב"א הוכיח שבירק אזלינן בתר לקיטה לשביעית. והקשה דמפירוש
רבנו גסים לפסחים ג"א, "כל הספיחים מותרים חוץ מספיחי כרוב" משמע דאזלינן
בתר חנטה, שהרי מפרש, דכל ירקות שחנטו בשישית אין בהם קדו"ש כלל ומותרים
אפילו לאחר ביעור, חוץ מספיחי כרוב שאף שחנטו בשישית גזרו בהם קדו"ש,
שאפשר לטעות בהם. ועל כן מפרש הריטב"א, דכל הספיחים, כלומר ירקות שנכנסו
משישית לשביעית ונלקטו בשביעית מותרים לפני ביעור ואין בהם דין ספיחים,
כדין כל פירות שביעית וכשיטת רש"י לענין ספיחים שאיסורן הוא רק לאחר ביעור
(ע' פה"ש כ"ב ג' וב"י שם ס"ק ב' וע"ה"ש העתיד סי' כ"ב); ספיחי כרוב אסורים
אף לפני ביעור, לפי שאינם ניכרים והרואה יסבור שנורעו בשביעית גזרו בהם
לאסרם כדי שלא יבאו לזרוע בשביעית; ולאחר ביעור אסורים כל הספיחים בין של
ירקות בין של כרוב כדין ספיחים לדעת רש"י.

6 ובכ"י פריז איתא. ועשה ביצים... ונקט הכי" היינו הך, כי אילו היתה כוננת הר"ש
לשיעור אשר עד עתה לא הוזכרו בשום מקום מחובתו היה לפרש.

ירקות הנכנסים מששית לשביעית

תשובה לרב קלמן כהנא

לפני מסירת המאמר לדפוס, שלח הרב ק. כהנא שליט"א את מאמרו לגאון הרב ש.ז. אויערבאך שליט"א. להלן מכתב התשובה, אשר מסר הגרשז"א שליט"א גם למערכת „המעין“.

ב"ה, שלו' וכ"ט סלה לידידי הנעלה, הרב הגאון מוה"ר קלמן כהנא שליט"א.

אחדשה"ט וש"ת כיאות, הנני להודיעו שעברתי על כל דבריו, ומכיוון שכת"ר כותב שכך היתה הוראה ברורה ומפורשת ממרן בעל החזו"א זצ"ל, אין אני תוהה ומפקפק, אבל תורה היא וללמוד אני צריך ובעניי אין אני מביין טעמי הדברים.

עיקר חדושו של הר"ש הוא רק זה דאף שלקיטה בירקות דומה לשליש בתבואה, אפי"ה סובר דלענין איסור ספיחין כיון דכתיב „לא נזרע ולא נאסוף“ אמרינן דכל שהגיעו בששית לשיעור חשוב כזה שראוי להקרא בשם „נאסוף“, — אשר נקרא בר"ש „תחילת גידול“ —, תו לא נקרא בשם ספיחי שביעית אלא ספיחי ששית, ואע"ג דחייל שפיר קדושת שביעית גם על תבואה שעדיין לא הביאה שלישי, אפי"ה כיון דבהך קרא ד„לא נזרע ולא נאסוף“ כתיב בתר הכי „ועשת התבואה לשלש השנים“, דרשינן מיניה דתלוי דוקא בשלישי, משא"כ בירקות כל שהגיע בששית לשיעור כזה אשר בכה"ג בשנה שביעית חייל עלי' קדושה, שפיר אמרינן דקרוי בשם ספיחי ששית ואין הולכין אחר לקיטתן אלא לענין קדושת שביעית ולא לענין ספיחין. עפי"ז מיישב הר"ש כל אותם מקומות דמוכח מהתם שיש היתר אכילה לירקות הנלקטין בשביעית, וכיון שכן, מהיכ"ת נאמר שהתכון הר"ש להקל בדאורייתא ללא שום הכרח ולומר דאף דבתבואה בעינן שלישי, מ"מ בירקות שפיר סגי בנביטה גרידא ואפילו לא הגיע כלל לשיעור כזה שחל עליו קדושת שביעית, בו בזמן שהר"ש רק כתב „ונגמר רוב גידולו בשביעית“ ולא כל גידולו, ועיין במהר"ם חלאוה בפסחים נ"א ע"ב דכתב נמי האי דינא דירק של ששית הנכנס לשביעית לא אסור משום ספיחין והוסיף לומר „וכי תימא א"כ אמאי נהגי בהו שביעית, ירק בתר לקיטה אזלינן ולא בתר הבאת שלישי“, ואפשר דכוונתו לומר במלים אלה דאע"ג דלא שרי אלא א"כ הגיעו הירקות לעונה"מ בששית ובכה"ג בתבואה ליכא נמי קדושת שביעית, אפי"ה בירקות לא אזלינן בתר עונה"מ אלא בתר לקיטה.

גם נלע"ד דאף שסובר שם הר"ש שהקוצר תבואה שלא הביאה שלישי בשביעית דאם כבר היו עשבים בששית הולכין אחר העשבים אע"פ שלא היתה עדיין תחלת תבואה וליכא כלל שום קדושה על התבואה, והי' אפשר לומר לפי"ז דה"ה נמי בירקות שהולכין בהם לענין איסור ספיחין אחר נביטת העשבים ולא אחר תחלת

הפרי, מ"מ נלענ"ד שזה אינו, דשאני התם דלגבי תבואה שלא הביאה שלישי שפיר רואים את העשבים כחנטה והולכין אחר זה, בין לענין השנים ובין לענין גדלו בפטור, — ברשות עכו"ם או בעציץ שאינו נקוב וכדו' —, משא"כ בירקות נראה דלענין עיקר חיוב ופטור ברור הדבר שאם רק היתה הנביטה בפטור, — ברשות הקדש או עכו"ם או בעציץ שאינו נקוב וכדו' —, ואילו הפרי עצמו גדל כולו בחיוב. שהוא ודאי חייב במעשר ובשביעית, ואם כן בספיחין שסובר ר' עקיבא דתבואה שהביאה שלישי בשביעית רואין אותה כאילו גם נזרעה בשביעית ואסורה מה"ת, איך אפשר כלל לומר דבירקות אף אם רק צמחו עשבים ואילו עצם הפרי גדל כולו מתחלה ועד סוף רק בשביעית, דאין זה חשיב כנזרע בשביעית אלא בששית והרי איסור ספיחין נוהג בירקות מה"ת כמו בתבואה, ונמצא דחוץ מזה דליכא כלל שום קושיא מן הש"ס שהכריח את הר"ש והרמב"ן לחדוש שכזה, גם נלענ"ד דאין שום טעם וסברא לכך, וא"כ מהיכ"ת נכניס כוונה זו בר"ש וברמב"ן ולומר אח"כ ש, "שערי הסבר לא ננעלו".

ומה שהר"ש והרמב"ן לא הזכירו כלל שיעור חנטה או עונה"מ, הרי כתבנו דכיון שהירקות חייבין במעשר גם בקוטנן ולא נזכר בהם שום שיעור, לכן שפיר כתבו דסגי בתחילת גידול, ואף שכנים הם דבריו דמפשטות לשון הרא"ש לא משמע כדברינו, מ"מ אי לאו שכבר הורה זקן. ה"י נלענ"ד ברור שצריכים לדחוק ולפרש כדברינו גם בדעת הרא"ש.

ומ"ש כת"ר בד"ה ועצם, דמה שהקשיתי הוא, „אעצם דינו של הר"ש אבל לא על הפרק בו נקט", וכן מ"ש דגם אם השיעור הוא כמו שכתבנו חנטה או עונה"מ, ג"כ „אינו מתרץ כלום בענין שהרי יש עוד פרקים המאחרים כגון רוב גידולו", לא ידעתי כוונתו, הלא לפי דברינו פשוט הוא דכל שהירק הגיע בשנה ששית לשיעור חשוב שחייב במעשר רואין אותו כתבואה שהביאה שלישי, וכיון שנזרע וגם ראוי להאסף בששית שפיר חשיבי כספיחי שנה ששית, ונמצא דלא קשה כלום אעצם דינו של הר"ש, וגם אין שום טעם וסברא לאחור את הזמן עד לשיעור של רוב גידולו. וכן מה שכתב דלוף שגדל בששית אלא שגדלו עליו בשביעית דומה לקישואין ודלועין שפירותיהם התחילו לגדול בשביעית, אין הדברים נלענ"ד וחושבני דלוף שגדל ברשות עכו"ם או בעציץ שאינו נקוב שפיר פטורין גם העלין, משא"כ בקישואין ודלועין, וכן מ"ש כת"ר לענין אורז וחרביו „דכיון שלא אזלינן בהם בתר שלישי — רק דין ירק להם לגבי ספיחים" צ"ע דמהיכ"ת נימא שהמרחק צריך להיות דוקא מן הקצה אל הקצה ואם הולכין לענין עיקר הקדושה אחר גמר פרי, נאמר שהולכין משום כך לענין ספיחין אחר נביטת העשבים. וכן מ"ש בדעת הריטב"א ריש מס' קדושין שסובר כרש"י דאיסור ספיחין הוא רק לאחר הביעור, לא ידעתי אמאי צריך לזה וגם כוונת הריטב"א הוא לומר דירקות שזונטו בששית ונלקטו בשביעית דאע"ג דשפיר קדשי בקדושת שביעית, מ"מ לא אטירי משום ספיחין וכהר"ש והתוס' בפסחים נ"א ע"ב.

והנני חוזר ומדגיש דכל מה שכתבנו הוא לא למעשה הואיל וכבר הורה זקן.

הנני ידו מוקירו כערכו
שלמה זלמן אויערבאך

הרב יונה מרצבך

על שיעורי חז"ל ומדותיהם

לוח שעורים ומדות חז"ל, נערך על ידי משה רוז'ה ושמעון בודנהיימר, יצא לאור בהוצאת קריה נאמנה, ירושלים, תשכ"ה.

טבלות, מסודרות בחן ובטעם ובאופן שקוף וקל לשמוש, על מדות האורך, השטה, הנפח, על המטבעות והמשקלות, ודאי יקלו ללומדים צעירים למצוא את ידיהם ואת רגליהם במסכת שיעורים המסוככת. וטוב עשו העורכים שהוסיפו בטור מיוחד את גודל המדות והשיעורים לפי מדות הרגילות כיום בחיי יום יום שלנו, ואף נזוהרו לא להכניס ראשם בין ההרים אלא הביאום כפי שתי הדעות המקובלות בעולם החרדי, זו של רוב חכמי אשכנז שליבנם וקבעם החזון איש זצ"ל, וזו של זקני ירושלים והספרדים שהאריך להוכיחם הרה"ג ר' חיים נאה זצ"ל¹. אלא שחושבני שמוטל עלי לנצל הזדמנות זו כדי להבהיר ולהסביר גקודה אחת כללית שיש לעמוד עליה, הן בלוח זה, הן בכל כיוצא בו, ובפרט שכיבדוני העורכים להזכיר את שמי על מעט עזר שדימו שקיבלו ממני.

כל אדריכל הבונה בית מוכרח לחשב היטב את חווק יסודות הבית, לדעת את הגבולות, הן למעלה הן למטה, שראוי לבנות עליהם. וכמו כן כלל הוא במדע המדוייק שתמיד יש להתחשב באי-דייקנות של חשבונות כאשר הם בנויים על יסודות בלתי-מדוייקים במקצת.

תקופת שמואל, למשל, הבנויה על חשבון מעוגל של שנת חמה כ-365 $\frac{1}{4}$ יום, טובה היא, כידוע, לדינים שניתנים לעם, לברכת החמה ולשאלת „טל ומטר" בחוצה לארץ. אך סנהדרין היתה טועה אילו היתה מחשבת את דיני עיבור שנים על יסוד תקופה זו, שכן כאמור על יסוד בלתי מדויק אין לבנות חשבון מדויק. וכלל זה אין לשכוח בכל קביעת מדות ושעורים.

רוב רובי מדותינו מבוססות ומיוסדות על שיעור רוחב האגודל-האצבע. על פיו נקבעו מדות הטפח והאמה (עי' רמב"ם הל' ס"ת פ"ט ה"ט) ולא על מדידת טפח ואמה בגוף האדם. וכך האצבע קובעת אף את המיל והפרסה, ששי-עוריהם באמות, וכן את כל מדות השטח, שכן מדת היסוד של מדות השטח הוא בית סאה שנמדד, מחצר המשכן, לפי גודלה באמות (רמב"ם שבת פט"ז ה"ג). וכמו כן כל מדות הנפח יש לנו לבססן על האצבע אחרי שהגמרא נתנה לנו

1 ומחלוקת ישנה היא ושל כת קודמין היא שכבר כתבתי במקום אחר, ואף מצאתיו, שמחלוקת הראשונים (עי' ערובין מח א וב"ב ק ב וראשונים) אם שלש אמות של גובה האדם הן עם הראש או מבלעדיו, ודאי אינה מחלוקת על מציאות, וברור שאם האמה 48 ס"מ, אין ננס שעם הראש גובהו 1.44 מ. ולא אם האמה 56 ס"מ ענק שגובהו עד הכתפיים 1.68 מ. נקראו אדם בינוני, אלא שכבר הם נחלקו אם האמה היא שליש של אדם בינוני עד כתפיו או עד קדקד ראשו, וכעיי"ז אם האצבע הוא $\frac{1}{72}$ מזה או מזה.

שיעור רביעית הלוג במדות של אצבעות אורך ורוחב וגובה (פסחים קט א) ³, ומהרביעית יוצאים ומחשבים כל מדות הנפח מהקורטוב עד הכור. אפילו מדות הזמן ניתנו לנו בתלמוד על יסוד האצבע, שכן סובכות הן על ציר „כדי הילוך” מדות אורך, אלא שכאן למעשה יש לנו יסוד אחר לקבעו, הקבוע במדת היום בזמן התקופה של ג'סן.

וגם המטבעות והמשקלות למעשה יש להם יסוד אחר לחישובם, והוא מסורת הגאונים על משקל הפרוטה כחצי שעורה של כסף או מסורת רש"י בדבר ³. ברור הדבר שאם משוים שתי שיטות של מדידות, שהן שונות, זו לזו, ורוצים לעבור מאחת לחברתה בדרך כלל אי אפשר שיתאימו זו לזו עד שבדייקנות האחת אפשר להעבירה לאחרת במספרים שלמים ⁴. האינטש האנגלי אינו בדיק מספר שלם של מילימטרים. או — כדי להשאר בדוגמא שהזכרתי — מחזור של י"ט שנות לבנה עם שבע שנות עיבור שלהן אינו בדיק כ"ט שנות חמה, עד חלקו של חלקי, ותקופת רב אדא שיסודה במחזור זה ובשיוון זה, על אף הדיי-קנות הגדולה והנפלאה בחשבונה, אף היא במשך הזמן קצת ומעט מעט נתפרדה מזמן התקופה האמתית.

ואם כן, איפוא, כשהחזון איש והרה"ג חיים נאה מדדו וקבעו או קיבלו וקיימו מדת האצבע, זה ב-2.4 ס"מ (24 מ"מ) וזה ב-2 ס"מ (20 מ"מ), אי אפשר לומר שהיה בדעתם לקבוע כך בדייקנות של עשיריות מילימטרים, חכמים למדי היו מלחשוב שאפשר למדוד אצבע של אדם בינוני כפי עשיריות כאלה, אלא שבאו לקבוע, זה ש-23 מ"מ פחות מדי ו-25 יותר מדי, וזה אותו דבר ב-21 ו-19 מ"מ. ורצונם שבאופן עגול קרוב שיעור האצבע ל-24 או 20 מ"מ כפי דרך מדידה של אדם והרי הוא הוא שיעור היסוד. *אם לא יתאפשר לנו, נא להוסיף על המדידה*

2 ורק הרמב"ם בפירוש המשנה ובחבורו נתן לנו למעשה יסוד אחר לחישוב מדות הנפח על ידי שמדד את הרביעית במים וקבע שיעורה במשקל המים שהיא מכילה לפי מדות ערביות בדרהמים, והשו"ע הלך בדרכו.

3 שיטת רש"י המבוססת על משקל הישר (הברזל או הזהב) של קולוניא בפירושו עה"ת שמות כא לב ושם כח לט והובאה גם ברש"י בכורות מט ב וב"ק לו ב ובתוס' בכורות שם ועוד בכמה וכמה ראשונים — נשכחת בארץ ישראל, אע"פ שהיתה נהוגה בכל ארצות אשכנז וליטא ופולוניא ועוד ועל פיה פדו שם פדיון הבן במשקל של 70—80 גרם כסף, וכמובן לא באתי להזכירה ח"ו כאן להקל, וגם לא לעורר חוששי חששות לפקפוק בפדיונים שנעשו שם ולהוציא ח"ו לעו עליהם. מטבעות שנמצאו מזמן עתיק מתאימים יותר לדעתו של רש"י. הרוצה לדעת יותר על שטה זו ימצא הזמר רב באנציקלופדיה תלמודית בערך דינר כרך ז עמ' תב—תג ובציונים המרובים שם.

4 ולכן אינני רואה סתירה בדברי רש"י בשני מקומות פי' עה"ת הנ"ל כשתצא מדבריו לפי האחת 96 ולשני 100 דינרים הם ליטרא, שכן ההפרש אם מחלקים את הליטרא לאוקיות והמנה לדינרים הוא קטן למדי עד שאין סתירה בחלוקה להשוות היחידות המחולקות כשאינן הבדל אלא 4%.

כמו כן אינני מתלהב מהכנסת זית וגרוגרת לתוך משטר ושיטה של מדות הנפח, בלוח הנ"ל, אפילו לא היו עוד כמה דעות על יחסן. וכל שכן מכיון שכתבו גאונים (תשובה"ג הרכבי רסח) שאין לשאול מה שיעור הזית והפירות: הם עצמם שיעור ואין שיעור לשיעור.

אחריו שיגוי של יותר משני מ"מ באמה שהיא 24 אצבעות, ושל כ-5 מטר במדידת מיל שהוא 48,000 אצבע, ואם השינוי בעשיריות אחדות של מ"מ באצבע, חשוב בעצמך את הפרשי האמה והמיל. וכל שכן וקל וחומר במדות השטח והנפח שעל ידי ההכפלות — מדת אורך בחזקת שתיים ושלש עד שיצאו מדות מרובעות ומעוקבות — ההבדלים יהיו הרבה הרבה יותר גדולים.⁵

ומשום כך לבי נוקפי תמיד כשאראה בטבלות של מדות, כמו בטבלות שלפנינו, חשבון של אמה עד כדי מילימטר וחשבון של מיל ופרסה עד כדי מטר. כאילו כך הוא הלכה למשה מסיני ולא אחרת. וכן חשבון של רביעית⁶ — וכעין זה כל מדות הנפח — עד עשירית של סמ"ק. בו בוזמן שחשבון קל מראה שאפילו עד כמעט עשר סמ"ק לא יוכל החשבון להיות מדויק⁷, וכדאי היה לעגל כל שיעורים כאלה שאין ביכולתנו לקבעם עד חוט השערה.

כמוכן אין זה גורע כלל וכלל מערך הלוחות שלפנינו, אלא מכיון שהדבר הזה יסודי וכללי הוא לכל מחשבי קיצין של מדות, חשבתי לנחוץ להעיר על כך. ובפרט שגם מוסר השכל יש לדבר: תמיד ותמיד יכיר האדם את גבולות הכרתו מה אפשר לו לדעת ולהכיר ומה לא, מה מוחו סובל ובמה קצר שכלו מלהכיר. וילמד אדם לשונו לומר אינני יודע.

- 5 טבע הדברים מכריח אם כן שהרבה יותר דיוק יצא ממדות שמתחשבות על ידי חלוקה כשיוצאות ממדה גדולה הידועה וממנה קובעים שיעור הקטנה מלהיפך. ואם למשל פלביוס יוספוס קובע בספריו את שיעור הבת (והיא האיפה) במדות רומיות הידועות לנו ויצא בחלוקה — 288 רביעיות הן בבת! — 137 סמ"ק לרביעית, אין זה שונה אלא כמעט משיעורי החזון איש שאף לפי חשבון זה האצבע תצא ביותר מ-2.3 ס"מ ועוד שלישי מ"מ ומבין אני שחכמינו מדדוהו בעגול, ב-2.4 ס"מ. והרי למשנה בכלים (פי"ז מ"א) מדות הלח והיבש שיעורן כאיטלקי. ואם אין להוכיח מדברי יוספוס נגד דברים המסורים לנו, לסייע אפשר לשמעם. (דרך אגב: בראיה זו שהובאה בשמי בספר שיעורין של תורה מהגאון הרב י. קנייבסקי בבני ברק נכנסה טעות דפוס, במקום 3.725 צ"ל 3,275 וחשוב הדבר להכיר שהמדות הרומיות ידועות בדיוקנות עד 0.2%). ומעניין ששיעור זה של 137 סמ"ק לרביעית ושל שתיים ושלש ס"מ לאצבע מתאים לשיעורים שאחרים חשובים בדרכים אחרות (עי' ערך מילין שפטל) ולא לה שיקבלתם ממור"ד רד"צ הופמן זצ"ל.
- 6 על הסתירה הידועה בין שיעור נפח הרביעית לפי גודל ביצים ולפי אצבעות הגדולות של חכמי אשכנז חוזר אני על מה שכתבתי במקום אחר שאחד מן התירושים שאינם כל כך ידועים הוא זה של גאון מגרמניה, בעל גידולי טהרה, ר' מנחם מענדיל קראגויא מפיורדא. שיש הבדל בין מידות הלח והיבש (עי' תוס' מנחות ח ב) והבדלם בשליש, שהוא הגודש של מדות היבש, ואם כן אף בשיעור ביצה כמו שהוא ובשיעור ביצה של מדת לח שצריכה להכיל כמות לח עד שתכיל ביצה וגודשה, יש אותו הבדל. ראייה גדולה לו פיוט הקליר של פ' שקלים הידוע וז"ל וסאת יבש חסרה שלישי בלח וסאת הלח אחד משלש בבת וכר עכ"ל, הרי הלוג, שמוזכר בפיוט אחר הבת מתחשב לפי סאת הלח, שהיא סאת יבש וגודשה.
- 7 וכמוכן מנוחך לגמרי מה שראיתי בין כמה קובעי שיעורים שיוצאים למשל מהאמה, קובעים אותה לסנטימטרים שלמים, ומחלקים עד שמגיעים לאצבע וקובעים אותה עד ארבע וחמש ספרות אחרי הנקודה היינו עד אלפיות מ"מ!

על פקוח נפש וצורך בטחוני להתיר מלאכות בשבת

בהסכמתו של הכותב, רבו של קבוץ שעלבים,
אנו מפרסמים חלק ממכתב ששלח לידיך.

...ועוד שאלת מה יקרא פיקוח נפש וצורך בטחוני להתיר מלאכות

בשבת ?

אשיב בקיצור ותבין בודאי דבר מתוך דבר.

איתא בתוספתא ערובין פרק ג' תוס' ה': „נכרים שבאו על עירות ישראל, יוצאים עליהם בזיין ומחללין עליהם את השבת; אימתי? בזמן שבאו על עסקי נפשות. לא באו על עסקי נפשות, אין יוצאין עליהן ואין מחללין עליהן את השבת. באו לעירות הסמוכות לספר אפילו ליטול את התבן ואפילו ליטול את הקש, יוצאין עליהן בזיין ומחללין את השבת“. תוספתא זו הובאה בגמרא ערובין מה ע"א בשינוי לשון, וכן נפסק ברמב"ם הלכות שבת, פרק ב, הלכה כג וכן בטוש"ע אר"ח סי' שכ"ט ס"ק ו, ועיין שם שחששו לכל אפשרות שממנה עלולה להתפתח סכנת נפשות, וחששו לפעמים אף לקול שעומדים הם לבוא.

הרמב"ם מוסיף (שם) שמצוה על כל ישראל שיכולין, לעזור ולהציל אחיהם שבמצור. [אגב הרמב"ם קורא למצב זה „מלחמה" ומדבריו בהלכות מלכים, פרק ה' הלכה א מבואר שעזרת ישראל מיד צר נקראת מלחמת מצוה].

לפי הג"ל מובן שכאשר באים גויים וחורשים אדמות הנמצאות בעיבוד ישראל, יוצאים אנשי הספר ומחללים שבת כדי לגרשם; אין צורך להוכיח שעסקי קרקעות מהוים סכנה יותר גדולה מעסקי קש ותבן, שהרי עסקי קרקעות אינם אלא התחלה של כבוש ע"י הגויים ח"ו. הלא מדובר כאן באויבים המצהירים בקולי קולות על רצונם לגזול את אדמותינו ולהשמידנו ח"ו. וזאת לדעת שהקבוץ בנוי ממש על גבול המדינה, ומטרים אחדים מהבית מתחיל אותו שטח הקרוי „שטח-הפקר". ולא יעלה על הדעת כלל להניח לגויים הצריכים להמצא מרחק רב יחסית — בקצה השני של שטח הפקר — להתקרב ולעלות על שטחים אלו, מתוך טענה שאין אלו שטחים השייכים באופן חוקי ליהודים. אין, איפוא, שום נפקא מינה לדין זה אם הקרקעות שייכים למדינת ישראל באופן חוקי או שהם עובדו ע"י יהודים והפכו באופן מעשי לשטח ישראלי. [בל נסיגה מחזקת את ידי האויב — בודאי לטוח ארוך — אבל בנידון דידן אין צורך להסתמך על סכנה זו]. יתכן נפ"מ בשאלת הבעלות על השטחים לגבי הלכות שביעית ושאר מצוות התלויות בארץ.

כאשר הודפים את הגויים, בודאי יש לגרשם היטב ולא להרחיקם מרחק קטן מעירות הספר. הדיפה כזו יש לעשותה בכל האמצעים העומדים לרשותם של אנשי הספר ויש להעדיף את אותם האמצעים העשויים לגרור מינימום של סכנה ליהודים. יש להדגיש עוד נקודה חשובה, אעפ"י שדבר זה מובן לכל: לא תמיד פתיחת אש היא פעולת הגירוש הבטוחה ביותר שיש בה מינימום של סכנת נפשות לכל הסביבה.

אגב עלי להעיר שכבר ראוי דעמה הפסמי פרהגויים נצלו את השבת כדי להתקרב ולגזול שטחים, מתוך הנחה שביום השבת אין אנו שמים לב עליהם. כך קרה גם בשבוע ההוא; אמנם יצאנו משך כל השבוע לגרש אותם, אבל הם חשבו שבשבת לא נצא לגרשם ולכן יצאו ביתר כוח. וזוכרני ששאלו את בעל חזון איש זצ"ל בנוגע שמירת הרכוש אצלינו. בעל חז"א ענה ודרש להתנהג בשבת כמו בימי חול בכל הקשור בשמירה, סיור וכיו"ב, כדי שלא יהא להם מקום לחשוב שבשבת אין שמירה מלאה ושימוש ברכושנו (מפי הרב ברוקנטל שליט"א). ואשר לשאלתך, מי קובע את חומרת המצב? הריני משיב שזאת אינה שאלה כלל לאותה דעה בשולחן ערוך, או"ח סי' שכ"ט סי' ו' (עי' במש"ב ס"ק טו) שאפילו על קול של סכנה מחללין (עי' בדרכי משה בשם או"ז ועי' שם במש"ב שזאת כונת השו"ע ודעת האחרונים בלי חולקים). ויש עוד להוסיף שכמו שיש נאמנות לרופא — גם לרופא מחלל שבת — היודע את מצבו של החולה, כך הדין לנאמנותו של כל אומן במקצועו, כאשר אנו זקוקים לעדותו. ואפילו אם אינו נאמן ודאי, מ"מ ספק מיהו הוה וגם על ספק מחללים את השבת. ואף שזה דבר פשוט הוא, אני מדגיש ששמעתי זאת מפי תלמידי חכמים ומורי הוראה גדולים.

עד כאן בענין שאלתך. לשם עיון אוסיף הערות אחדות, תוך הדגשה שהדברים נאמרים רק לשם עיון.

כתוב בתורה (דברים כ, יט—כ): כי תצור אל עיר ימים רבים וכו' ובנית מצור על העיר אשר היא עשה עמך מלחמה עד רדתה. המילים האחרונות לכאורה מיותרות ושמאי הזקן דרש: עד רדתה — אפילו בשבת (שבת יט ע"א). וכן איתא בספרי על הפסוק הזה ובתוספתא (ערובין פרק ג, תוס' ו). מאידך אסור להתחיל במלחמה אלא לפחות ג' ימים לפני שבת, אבל אם התחילו, אין מפסיקין (תוספתא, הובאה בגמ' שבת יט ע"א, וכן נפסק להלכה; וראה גרסת הגר"א בתוספתא ערובין, פ"ג, תוס' ו', ואם התחילו אפילו בשבת אין מפסיקין", אך ראה דברי הדרושה טור או"ח, סי' רמט, ס"ק א).

דינים אלו נאמרו במלחמת הרשות שהרי במלחמת רשות הכתוב מדבר, כמבואר כבר שם בספרי (הובא גם בפירש"י על הפסוק הנ"ל) וכן נפסק ברמב"ם, סוף פרק שני מהלכות שבת, וכן בריב"ש, תשובה ק"א. מסתבר שההיתר של "אם התחילו, אין מפסיקין" אינו תלוי בצורת היציאה למלחמת הרשות אלא אך ורק במצב העובדתי, ואפילו אם המלך יצא למלחמה שלא כהוגן, הרי נמצא העם בודאי במצב של מלחמה לכל הנוגע לפיקוח נפש.

ואולי יש מקום לצרף כאן דיון על מלחמת מצוה ולא על זאת של "עזרת ישראל מיד צר". לדעת הרמב"ן בהוספות לספר המצות לרמב"ם (הוספה ד) חלה בומן הזה מצות ישוב וכיבוש ארץ ישראל, וז"ל: "שנצטוינו לרשת הארץ אשר נתן האל-יתעלה לאבותינו לאברהם ליצחק וליעקב ולא נעזבה ביד זולתנו מן האומות או לשממה". הרמב"ן ממשיך שם ואומר: "אם כן היא מצות עשה לדורות, מתחייב כל אחד ממנו ואפילו בומן הגלות כידוע בתלמוד במקומות הרבה". (אגב, אעירך ששפתי הרמב"ן ברור מללו שמצות הכיבוש כוללת המצוה לכבוש שטחים שאמנם אינם בידי הגויים אבל נמצאים במצב של "שממה"). לפי הכללים

שמנה הרמב"ם בהל' מלכים, פרק ה', הרי זו מלחמת מצוה הדוחה שבת בתנאים מסויימים. בדעת הרמב"ם במצות כיבוש הארץ בזמן הזה, ישנן שלוש דעות: לפי המגילת אסתר (להוספות הרמב"ן, הוספה ד) אינה נוהגת מצות ישוב וכיבוש הארץ בזמן הזה. לפי פאת השולחן (סי"א, א, ס"ק יד) נוהגת מצוה זו בזמן הזה מדרבנן, אבל לפי האבני נור (יו"ד סי' תנד) מצות כיבוש הארץ היא כלולה במצות, „החרם תחרימם" ונוהגת תמיד, ומסתמא לפי דעה זו אין הבדל בין הרמב"ם להרמב"ן. ולבסוף אעיר שנית שיש לדון לענין שביעית במהות השטחים הנמצאים בין מדינת ישראל לבין שטח הערבים. האם שטחים אלו נקראים אדמת הפקר או אדמת גוי? וכן מה דינם של שדות שנעבדו על ידי ישראלים, אבל אין לישראלים בעלות עליהם.

ועל נקודות אלו — בפעם אחרת ברצות ה'. והשם ישמרנו מכל פגע רע ויצילנו משכנ רע שאינו בן ברית, ויה"ר שנזכה לשמור שתי שבתות — שבת ושביעית — כהלכתן, ולהגאל.

יחד עם המוני עם ישראל אנו מבכים את הסתלקותו של

מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל

מיסדה של הסתדרות אגודת ישראל העולמית
וממנהיגיה הגדולים של היהדות הנאמנה

אחרי התיעצויות שונות — גם עם משפחתו של הנפטר הדגול —

הוחלט שבאחד הגליונות שיופיע בשנת האבל,

יתפרסמו מאמרים, מסות ומכתבים

לזכרו של המנוח זצ"ל

מערכת המעיין

הרב יעקב ק. רייניץ

תוקפן של תעניות צבור בשעת שמד

אותם, וכל חומרי התענית עליהן, מפסי-
קין מבעו"י ואסורין ברחיצה ובסיכה
ובנעילת הסנדל ובתשמיש המטה כת"ב,
וקרא מקיש להו כת"ב, אלא האידנא כיון
דבזמן דליכא צרה בטילין ורצו נהגו
להתענות בהן ולא לנהוג בחומרות הללו,
אבל מעיקרא תקנה ודאי אסורין הן בכלל,
דלא גרע גזירת נביאים מגזירת ב"ד
בתעניות אמצעיות ואחרונות, וכל דתקון
נביאים כעין דאורייתא תקון וכו"ו.

דברי הרמב"ן לכאורה תמוהים, שאם
מעיקר הדין כל התעניות שוות בחומרתן
ובזמן שיש גזירת מלכות, לא תלוי שוב
ב"רצו" וחייב הצום הוא מגזירת נביאים,
— אם כן הרי לפי דבריו, בימיו, רבו צרות
ואין שלום, ולכך צריך לנהוג בכל החומ-
רות. ואם גגיד שכך הדין בזמננו, הרי
בטור מפורש (סימן תק"ז) כי למרות
שרבו צרות אין נוהגות החומרות, וז"ל:
"וכ"ש בדורותינו, הלכך הכל חייבין ל-
התענות מדברי קבלה ומתקנת נביאים
ומיהו כולם מותרים ברחיצה וכו"ו". לכאורה
דבריו סתרי אהדדי; מפרשי הטור עמדו
על הסתירה, וטרחו ביישובה, לדעת הב"ח
הקטע "ומיהו כולם מותרים ברחיצה"
מוסב אדלעיל מיניה, על תקופת "רצו"
ואה"נ לדעת הטור בשעת שמד חייבין
לצום בכל הצומות כתע"צ בכל חומרי
התענית. אולם תירוץ זה דחוק מאד בלשון
הטור וגם לא שמענו כי בימי הטור התענו
בכל התעניות צבור כמו בת"ב.

וראיתי בספר מועדים וזמנים להרב
משה שטרנבוך שליט"א בסיומן מ"ז שעמד
על דברי הרמב"ן המוקשים. בתחילת
דבריו מיישב את הסתירה בקבעו כי "יש
צרה" היינו דוקא לכל ישראל ח"ו אבל

שינו במשנה (ראש השנה יח ע"א):
על ששה חדשים השלוחין יוצאין על
גיסן מפני הפסח ועל אב מפני התענית
וכו', ושאלו בגמרא (שם) וליפקו נמי
אתמוז וטבת דא"ר הנא בר ביזנא אמר
ר"ש חסידא מאי דכתיב "בה אמר ה'
צבאות, צום הרביעי וצום החמישי וצום
השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה
לששון ולשמחה" (זכריה ה, יט) קרי
להו "צום" וקרי להו "ששון ושמחה",
בזמן שיש שלום יהיו לששון ולשמחה,
אין שלום צום. א"ר פפא הכי קאמר בזמן
שיש שלום (שאינו יד עובדי כוכבים תקי-
פה על ישראל. רש"י) יהיו לששון
ולשמחה, יש גזירת מלכות — צום, אין
גזירת מלכות ואין שלום — רצו מתענין,
רצו אין מתענין. א"ה ט' באב נמי (לא
יצאו שליחים כי ברצו תליא) אמר רב
פפא שאני ט' באב הואיל והוכפלו בו
צרות דאמר מר בט' באב חרב הבית
בראשונה ובשניה וגלכדה ביתר ונתרשה
העיר.

וכתב הרמב"ן בספר תורת האדם: "יש
שלום, היינו בזמן שביהמ"ק קיים, יהיו
לששון ולשמחה, אין שלום, כגון בזמן
חורבן ואין צרה במקום ידוע בישראל,
רצו רוב ישראל ונסמכו שלא להתענות
אין מטריחין עליהם להתענות (ו) אין
שלוחין יוצאין. רצו רוב הצבור להתענות
מתענין, ועכשיו כבר רצו ונהגו להתענות
וקבלו עליהם, לפיכך אסור ליחיד לפרוץ
גדרן וכ"ש בדורות הללו, שהרי בעווננו-
תינו שרבו צרות בישראל ואין שלום,
הלכך חייבין הכל להתענות מדברי קבלה
ותקנת נביאים, ומסתברא דכולהו ד'
צומות תענית צבור הן ונביאים גזרו

לצום בכל הצומות המפורשים בדברי קבלה כמו בת"ב. ואין לומר כי הש"ע לא הולך בשיטת הרמב"ן, שהרי הבי"ב בעצמו הביא את דברי הרמב"ן והסביר לפי זה את כוונת הטור. גם המג"א (סימן תק"ן ס"ק ג') מבאר את דברי הש"ע: "צומות הללו חוץ מת"ב מותרים ברחיצה" — ע"פ דברי הרמב"ן, דלא רצו לקבל על עצמם את החומרות לפי שאין רוב הצבור יכולין לעמוד בה, ולפיכך הוסיף המג"א כי בעל גפש יחמיר על עצמו. וביותר קשה על ה"משנה ברורה" המבאר את הטעם מדוע בעל גפש יחמיר על עצמו "כי האידנא מצוי גזירות, מן עובדי גילו-לים וא"כ חל עצם החיוב על הג' צומות כמו על ת"ב לפי דברי הרמב"ן, וגם הגר"א בביאורו מסכים לדברי הרמב"ן עכ"ל". וא"כ מדוע רק בעל גפש ראוי שיחמיר על עצמו, הלא לפי הרמב"ן — ובעקבותיו לדעת המחבר — חל דין התע-גית מעיקר תקנת וגזירת נביאים. ונראה בביאור הדברים ע"פ מש"כ הרמב"ן בפ"ק דתענית (מובא בר"ן שם) על דברי הגמרא, שם דף יב ע"ב: אין תע"צ בבבל אלא ת"ב בלבד. ופירש"י משום שיש גשמים בבבל. והקשה הרמב"ן דהא שאר צרות נמי איכא שגזורים עליהם תע"צ. ותיירץ: "דאין תע"צ בבבל אלא כל התעניות שמתענין בבבל אינן אלא תענית יחיד לפיכך אינו אסור בחומר תע"צ והטעם מפני שהדיינין שלהם הדין-טות הם ולא סמוכין ולא היה להם נשיא שתהא גזירתו קיימת על כל ישראל לפיכך כשהצבור מקבלים תענית, צריכים לקבל על עצמן כיחידים שכל אחד מקבל על עצמו ומשו"ה אינו חייב לנהוג בו אלא כתענית יחיד וכל חו"ל כבבל". לפי זה יש לומר שגם האידנא — אפילו בשעת שמד — אין תע"צ הכתובות בקרא חלות ממילא, כי אם חובה עלינו לקבל

צרת מקום אחד לא מקרי "יש צרה" לחייב תענית מעיקר הדין. להלן מפלפל אם צבור בא"י סגי לגבי זה, כמו בפר העלם דבר של ציבור, ולבסוף מיישב את הקושי בדרך אחרת, עיי"ש. אולם במכ"ת לא עיין בנוף דברי הרמב"ן (מצטטו מתוך דברי הר"ן) וגם העלים עינו ממש"כ הטור: "ולכא שמד במקום ידוע בישראל" (ברמב"ן נאמר הלשון: "ולכא צרה במקום ידוע בישראל").

בביאור הענין יש לחקור בגדר התענית בזמן שתלוי חובת התענית ב"רצו" וקב-לו עליהם. האם תענית זו מדרבנן היא, אשר מדין "רצו" תקנוה כתענית יחיד מדבריהם או דלמא ה"רצו" עשה את התענית לדין תענית של דברי קבלה וגזירת נביאים — כפי מה שהם קיבלו על עצמם. חקירה זו אפשר לברר מדברי הריטב"א — בכאור דברי הגמרא בר"ה. על תשובת הגמרא "שאני ט' באב הואיל והוכפלו בו צרות" (וע"כ יצאו השלוחים עליה), מקשה הריטב"א דסו"ס מאי שנא ומה הטעם דלא יצאו השלוחים על תמוז וטבת.

הרי על התקופה שכבר קבלו עליהם גם התעניות האחרות, שואל הריטב"א למה לא יהו מקפידין לעשותן בזמן, ועיי"ש בהמשך דבריו הסברו בדברי הגמרא. הרי לנו מפורש כי לאחר ה"רצו", מהות התענית היא מדברי קבלה ומתקנת נביאים ולכן מש"כ הרמב"ן "הכל חייבין להתענות מדברי קבלה ומתקנת נביאים" מוסב על הגדרת הצום ומהותו לאחר שחיבו בו חל מפאת "רצו", ואין כוונתו רק לתקופת שמד. אולם עדיין קשה שאם לדעת רמב"ן שעת צרה היא, מדוע לא נוהגים בכל חומרי התעניות כת"ב.

והנה, יש לשאול מדוע לא מובאה בשול-חן ערוך ההלכה כי בעידן שמד מחויבים

והיות ואין לנו סמוכין, א"כ בטלה קבלת הצום בתור תע"צ, אך כל יחיד ויחיד חייב להתענות מדברי קבלה ולא רק מדין חובה שלאחר ה"רצו", אלא מעיקר הדין של "אין שלום וגזירות מלכות". לפי הסבר זה יצא, שבמינו, בשעת שמד ר"ל על אחינו ברוסיה — השם ירחם עליהם במהרה — יש על כל אחד לקבל על עצמו את הצום מגזירת הנביאים. מעתה דברי הרמב"ן מובנים היטב. אמנם מצויות גזירות וצרות, אך אין לנו הסמכות לקבל על עצמנו תענית צבור, אבל כל יחיד חייב לקבל על עצמו הצום מדין תקנת נביאים שהרי זה לא תלוי עוד ב"רצו", כי אם בחיוב המפורש ולכן בודאי אסור לפרוץ גדר וכל הפורצו — גדרם של נביאים הוא פורץ, וכל המתחבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה.

על עצמנו ואף כי לאחר הקבלה היא זו מדין תקנת נביאים, מ"מ קבלה בעי. (הסבר זה שתקנת הנביאים היתה שאנו נקבל על עצמנו את הצום, מובא בס' מועדים וזמנים בשם הגרי"ז מבריסק וצ"ל אשר דייק מלשון הרמב"ם שכתב (הל' תענית, פ"ה הי"ד) "ותעניות אלו מפור- שים בדברי קבלה" ולא כתב "חייבים". לפי דבריו עצם התענית היא מדבריהם ורק שרשה ביסוד תקנת נביאים, אבל כבר הבאנו את שיטת הריטב"א שלאחר קבלת התענית, אפילו בזמנים של "רצו", — חלה חובת התענית מגזירת נביאים. ואולי כוונת הרמב"ם בכתבו "מפורשים" על הזמן שה"רצו" תלוי בנו אם לקבל על עצמנו או לא, ולכן אין זו חובה, אך לאחר שקבלנו, יודה הרמב"ם שתובת התענית מתקנת נביאים כדברי הריטב"א).

נ ת ק ב ל ב מ ע ר כ ת

רבי שמשון רפאל הירש, מבשר ומגשים חזון היהדות הנצחית לרבי יעקב רוזנהיים. הוצאת נצח, בני ברק, תשכ"ו.

אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר; כינס וערך מרדכי אליאב. הוצאת ראובן מס, ירושלים תשכ"ו.

מבוא לתורה שכתב. ושבעל-פה באספקלריה של המסורת מאת אברהם קורמן תל אביב תשכ"ו.

נחלת צבי, חלק ראשון, על הלכות אימוץ וגירות לרב גדליה פעלדער, טורונטו, קנדה. ניו-יורק תשי"ט.

שח"ת שאילת ישרון, חלק ראשון, על ארבעה חלקי הש"ע לרב גדליה פעלדער, טורונטו, קנדה. ניו-יורק תשכ"ד.

יפודי ישרון, חלק רביעי על חלק מל"ט מלאכות שבת, מילה ופיקוח נפש בשבת, איסורי מוקצה ונולד עם דיונים בשאלות שצפו ועלו עם התפתחות הטכנית; דיני תפלות שבת וקריאת התורה, — מאת הרב גדליה פעלדער, טורונטו, קנדה. ניו-יורק תשכ"ב.

הדרום, קובץ תורני, חוברת כב, יוצא לאור ע"י הסתדרות הרבנים דאמריקה; העורך הרב חיים דוב שעועל. ניו-יורק תשרי תשכ"ו.

בגליון זה מופיעה העבודה הביבלוגרפית
רשימת הספרים על שביעית

מאת ר' מאיר וונדר נ"י. נוסף לפרטים הביבלוגרפיים, מובאות בין השיתין תולדות מצות שמיטה — מאבקיה ובעיותיה — בתשעים השנים האחרונות

רשימה ביבליוגרפית זו מופיעה כעת גם בהוצאה מיוחדת עם הוספה של מפתחות שונות.

המחיר: בארץ 2.50 ל"י, בחוץ לארץ 1.50 דולר.
בהזמנות נא לפנות למערכת המעיין

רח' צפניה 26
ירושלים, טל. 29883

שנועתיו

בטאון אגוד מורים למקצועות הקדש

במוסדות על יסודיים דתיים

מאמרים עיוניים, שעורים לדוגמה בכל מקצועות הקדש

דמי מינוי לשנה (4 חוברות) 5 ל"י

כתובת האגוד: בני-ברק, בן-זכאי 17

„נצח“ מכון ספרותי מסוחתי

בני-ברק, רח' ר' עקיבא 73

הופיע הספר

„רבי שמשון רפאל הירש — מבשר ומגשים“

מאת מורנו רבי יעקב רוזנהיים זצ"ל

הוצאה מיוחדת לרגלי יום השלושים לפטירתו

המחיר: 2 ל"י

נותרה עוד כמות מצומצמת מספרו של המנוח הדגול

„קול יעקב“

— מבחר מסות —

המחיר: 3 ל"י

יומן ירושלים

בשעה שאני כותב שורות אלה שוהה ראש העיריה, „המיועד“ של עירי ירושלים בארצות הברית. הוא לא נסע לשם כדי לגייס כספים עבור הישיבות בעיר הקודש, אלא בשליחותו של מוזיאון ישראל, אשר חשוב בעיניו הרבה יותר מכמה וכמה ישיבות. דבר היותו ראש העיריה, „המיועד“ יסייע בודאי למאמציו האמנותיים, ותיתי לה לאגודת-ישראל, אשר בהעלותה אותו על כסא ראש העיר. הוכיחה הבנה ראויה לציון לצרכיה האמנותיים של עיר הקודש. מתקשה אני להבין רק זאת: היאך אין נבחרי ה„אגודה“ בושים היום מפני בוחריהם מאתמול. הרי רק אתמול שמענו מפייהם שכל מה שהם עושים (ומסתמא גם כל מה שאינם עושים), עושים רק על-פי מצות מועצת גדולי התורה. מסרב אני להאמין שמועצת גדולי התורה צייתה עליהם, או אף רק התירה להם, להעלות על כסא ראש העיר אדם המבזה ברבים את מוסדות התורה. מנחש אני שלא שאלו אותם כלל. רוממות גדולי התורה היא סיסמת בחירות נוחה, אך כאשר מגיעים אל שולחן המשא-ומתן, נוהגים כמנהג כל המפלגות, ולא דוקא כמתוקנות שבהן (אם ישנן כאלה). אם אין זה חילול-השם, אינני יודע חילול-השם מהו.

מתי מגיע חבר-כנסת דתי או חבר-מועצת-עיריה דתי לכלל תואר „רב“? לא פעם הרהרתי בשאלה הזאת לאור האינפלאציה הזוהרת הקיימת היום ביחס לתואר הזה. יש לי הרושם שהתואר „רב“ הפך זומן, לגבי עסקנים דתיים מסוימים, לסימן של ותק, והוא ניתן להם באורח אוטומאטי, בדומה לתוספת הותק הבאה לו לעובד שכיר משנה לשנה ללא טירחה יתירה. בגיל עשרים קוראים לו „מרי“, בגיל שלושים — „רי“, ובגיל ארבעים כבר מוכר העסקן רב-הזכויות בתואר „רב“. לעתים נעשית „סמיכת-רב“ זו על-ידי אחינו בני ישראל שמעבר לים, ומשחזור „רי פלוני“ משליחותו בחו“ל, הנה הוא מופיע בינינו כ„רב פלוני“. לקיים מה שנאמר „מעלין בקודש“. באמת אין בכך כלום, ורק תמיהני אם חשב מישהו מבין ה„רבנים“ האלה על האחריות העצומה שהוא נוטל לעצמו בשמשו בתואר זה, הן ביחס לטוהר המידות, הן ליושר המעשים. ושמא הגיע הזמן לחשוב לא רק על חוק להגנת הכינוי „כשר“ אלא על חוק להגנת התואר „רב“?

מעשה רב אמיתי הוא ספרו החשוב של הרב יהושע גויבירט, שמירת שבת כהלכתה. קראתי כמה וכמה הערכות שהופיעו בעתונים על הספר הזה, אך נדמה לי שנקודה עיקרית, המציינת את מפעלו של הרב גויבירט, לא הובלטה די הצורך. לענ”ד חידושו הוא בגישה ההלכית-האובייקטיבית לבעית קיום המצוות במציאותנו החברתית והטכנולוגית. זוהי הלכה ללא פוליטיקה, ואם תמצי לומר — הלכה ללא פרגוניה. ואתן דוגמה דוקא מן התחום הפדגוגי. מעולם מנעתי מילדי לנגוע בתלת-אופן שלהם בשבת. סבור הייתי שבשעה שהילד רואה מחללי שבת הרוכבים על אופניים ברחוב, מוטב למנוע ממנו כל שימוש בתלת-האופן שלו, שכן ספק

אם יבין את ההבדל. חושבני שאנהג כך גם להבא. אולם הרב נויבירט מקל בענין זה (עמ' קב) ונימוקו ההלכי עמו. לא אתפלא לשמוע שהרב נוהג להחמיר כמוני לגבי ילדיו. אולם הלכה פסוקה לחוד, וחומרא פדגוגית לחוד. אין פלא שיצא הקצף על הספר הזה דוקא מחוגים המזהים את „שלטון התורה“ עם „שלטון החומרא“.

ספר אחר, חשוב ומענין, שיצא לאור בירושלים בזמן האחרון, הוא „סדר הסליחות כמנהג ליטא“, מוגה ומבואר בידי ד"ר דניאל גולדשמידט. המחבר השווה כתבי יד רבים וייצב נוסח תקין וסביר, הוסיף באורים וחילופי גירסאות ונתן בידי הקורא, המתפלל ובעל התפילה סדר-סליחות משופר במידה רבה מאד. אף הקדים מבוא מלא ענין וידע. חבל רק שתוך דבריו המאלפים הפליג למרחקים היסטוריים, בהם הוא מתמצא פחות מאשר במקצוע הפיוט והתפילה. יש זמן הדברים עולה ריח-עובש של השכלת המאה הקודמת, שאבד עליה כלח. כך הוא טוען, למשל, שהמשלת הדת הנוצרית לעבודת אלילים נעשתה בידי מהברי הסליחות „לא באוביקטיביות רבה“ (עמ' 13). אך כל המצוי בהיסטוריוגרפיה המודרנית יודע שהיא מטעימה את דבקתם של המוני הנוצרים בתקופת מסעי הצלב בסממני הפולחן האלילי המגושם. תמוה גם שד"ר גולדשמידט רואה בקללות הנמרצות, שהפייטנים השמיעו נגד רודפי ישראל, „תגובה פרימיטיבית“. על כגון דא נאמרי, ודוקא בדור שלאחר השואה: „אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו“. תמימה ביותר, אם לא גרוע מזה, היא הערתו בסוף המבוא: „הפיוטים שייכים לתקופה מסוימת ונוצרו מתוך מצבם של היהודים בימי הביניים, וכנראה אינם מתאימים למצב הקיים כעת. כל קהילה תוכל בקלות לדון בשאלה זו ולבחור מהאוסף מה שנראה לה“. האומנם? ולאיוזה „מצב הקיים כעת“ הכוונה? שמא למצב יהודי רוסי, או יהודי ארצות ערב? העדר כזה של כל תחושה היסטורית — מפליא.

הסתערות העתונאים על חוק לשון-הרע מיום קבלתו בכנסת מעלה שוב, לפי עניות דעתי, את הצורך לעיין בהקמת „בית עליון“ במסגרת הפרלמנט הישראלי. פעם אחר פעם מתקבלים חוקים בכנסת בחפזון ובאווירה של קנוניה מפלגתית. הציבור עוד טרם תפס את משמעותה של הצעת-חוק כלשהי. דעת הקהל טרם נתגבשה לגביה, ויהי ערב ויהי בוקר — והנה — חוק חדש! וכעבור חודשים ספורים שוב מתישבים חברי הכנסת על אותה מדוכה ומתקנים ומשנים. דבר זה אינו עשוי להעלות את קרנו של הפרלמנטריוז הישראלי בעיני הציבור, ובעיקר — בעיני הנוער. „בית עליון“ שכל חוק צריך לקבל את אישורו לפני הפעלתו, יאיט את קצב החקיקה הישראלית, וברוב המקרים יהיה זה אך לברכה. תמהני שהמפלגות הדתיות לא אימצו לעצמן סעיף בכיוון זה במצעהן. הן צריכות להיות מעונינות בכל עיכוב חוקי בתהליך החקיקה של חוקים המכילים סעיפים המנוגדים להלכה. „בית עליון“ כזה יורכב לא על יסוד מפתח מפלגתי, אלא, כמקובל במדינות דימוקרטיות רבות, ישבו בו נכבדי הציבור, נציגי מוסדות, מחוזות, עיריות וכדומה. משתוקק אני לראות את הרב מפוניבו' ואת הרב זיין שליט"א יושבים בבית העליון של כנסת ישראל. בוטח אני בכוח אישיותם והשפעתם, וילמדו תועים בינה.

על ספרים ועל סופריהם

יונה עמנואל

אגרות רבי עזריאל הילדסהימר

תרגם שום מכתב, אלא נתן את כולם בצורתם המקורית. הערות חשובות שהוסיף מסבירות את תוכן המכתבים ואת שמות האנשים הנזכרים בהם. לרשות העורך עמד ארכיון ובו קרוב לאלף מכתבים, שהרב ד"ר ע. הילדסהימר נ"י, תל אביב, הצליח להעבירם בעוד מועד מברלין לארץ ישראל. רוב המכתבים שבארכיון נכתבו עברית, אבל אלה המובאים בספר זה שלפנינו נתפרסמו ברובם בגרמנית, כנראה משום שהעורך ראה שדוקא במכתבים אלה נדונות בעיות צביוניות מעניינות. התוצאה היא שלרוב המכתבים יש כיוון פולמוסי, ומתגלים חלקי דעות רבים שהיו קיימים בין מנהיגי היהדות הנאמנה. דומני שמכתבים אלה, הדינים בבעיות צבוריות, מטשטשים במקצת את דמותו האצילה של הרב הילדסהימר. לפעמים קשה למצוא בהם את דמותו של "דער רעבע" (הרבי) 1, בו כינו רבים את רבם הגדול. בין המכתבים שבספר תשובות מעטות על שאלות הלכתיות שהופנו ממקומות רבים אל רבה של ק"ק עדת ישראל בברלין. העורך אף השמיט (כמובן ציין זאת) ממכתב לרב הירש (עמ' 227) את הסברו ההלכתי 2

אגרות רבי עזריאל הילדסהימר, כינס וערך מרדכי אליאב. הוצאת ראובן מס, ירושלים, תשכ"ו

הקריאה באגרותיו של רבי עזריאל הילדסהימר זצ"ל מביאה לידי ידיעה והבנה — ידיעת העבר והבנת ההווה — שהרי הבעיות בהן נתקל הרב הילדסהימר מוכרות לא פעם תופעות שונות בדורנו. זרמים שונים כמו בדור ההוא, הן ביהדות הנאמנה, הן ביהדות הבלתי נאמנה, והרב הילדסהימר ראה חובה לעצמו לנקוט עמדה כלפי כל הזרמים האלה. בספר שלפנינו ריכז ד"ר מרדכי אליאב מאה שלושים ותשעה מכתבים המהווים עדות נאמנה לפעילותו הגדולה של הרב המנהיג בשטחים רבים: ראש ישיבה בקהלת איי-זנשטאט שבאונגריה, רב של "עדת ישראל", הקהילה החרדית בברלין, מיסדו של בית המדרש לרבנים בברלין, לוחם נגד הרפורם, מתוכח עם חוגים קנאיים ביהדות החרדית, דואג לבנין ארץ ישראל ומנסה לעזור ליהודי רוסיה בתקופת הפוגרומים. הספר מחולק לשני חלקים: בחלק אחד תשעים ושישה מכתבים בגרמנית ובשני ארבעים ושלושה בעברית. העורך לא

1 מאמרים רבים נכתבו על הרב הילדסהימר, אישיותו, פעולותיו והשפעתו. רשימה של ביבליוגרפיה נבחרת (בעברית ובגרמנית) מביא ד"ר אליאב בעמ' 284—285. וראה עוד, "תורה במערב" לרב אברהם אלי' קפלן זצ"ל בספר, "בעקבות היראה עמ' צא—צב ובהקדמה לשו"ת, "שרידי אש", חלק א לרב י. י. ווינברג שליט"א. על יחסם של גדולי ליטא לרב הילדסהימר ראה ב, "שרידי אש" חלק ב', סי' ח (עמ' יד): "וידוע מה שסיפר הגאון מהר"י סלנטר זצ"ל בשו"ב מאשכנז ושם נודמן עם הגה"צ ר"ע הילדסהימר זצ"ל וראה אותו מרצה שיעורים בתנ"ך ושו"ע לפני נשים צעירות ובתולות. וכה אמר: אם יבוא מי מרבני ליטא להנהיג כן בעדתו, וודאי שיעבירו אותו מכהונתו, וכן הדין. מ"מ הלואי שיהי' חלקי בג"ע עם הגה"צ ר"ע הילדסהימר".

2 ההסבר ההלכתי תופס רק ארבע שורות — ראה, "יד שאול" עמ' רמח.

לדחות רוח היום בהשולעו, רק לעשותם שפחה אשר תירש אותה גבירתה תוה"ק ואמונה הרמה ומעמד ומצב כמה קהילות יהי' אז בדרך מעולה יותר... (עמ' נד). והרב ה. הוסיף: "... אדרבא עיי' שרואים הילדים כי חוץ מלימוד תורה העיקרי ילמדו גם הנצרכות להיות העולם, ילמדו בשמחה יותר, ואני נסיתי זאת אצל תלמידי יותר מעשרים שנה ובאמת אין מגמת פנינו לאותם המסוגלים להיות לומדי תורה, רק על אותם אשר אינם מסוגלים להיות כאב"י ורבא" (שם).

אבל לא רק בארץ ישראל היו רבים שלא ראו בעין יפה את הקמתם של בתי ספר א"ה; גם במרכז אירופה היתה קיימת התנגדות לשיטות החינוכיות בהן דגל הרב הילדסהיימר. מאונגריה, למשל, כתב הרב זוסמאן סופר, אב"ד דק"ק הא-לאש, וקבל על כך שהרב הילדסהיימר ביקש מכמה מרבני אונגריה תמיכה מוסרית בבית המדרש לרבנים בברלין, שהרי ידוע היה שרבים מגאוני אונגריה מתנגדים לבית המדרש. הרב הילדסהיימר נשאל אם אין מעשה זה מתנגד למאמר "אחרי רבים להטות". זהרי התשובה: "לא נאמר על זה 'אחרי רבים להטות' כלל וכלל, כי אין זה פסק דין אשר באמת אין צריך לזה לא לכמה מאות ה"ח ולא לגאוני קדושי ישראל. כי הדין הוקבע בש"ע לכל ישראל, וכל א' מחויב לכוף ראשו תחתיו. אבל מה שאיננו דין, אף אלף רבנים לא יוכלו לעשות גזירות ותקנות לכל המדינה, ורק לב"ד הגדול יש כח לעשות גזירות ותקנות לכל ישראל כמבואר ברמב"ם ריש הל' ממרים. והרב עם ראשי הקהל יכולים לעשות תקנות בעירם, ובאמת לא הלכתי לשום קהלה

של הרב הילדסהיימר להסכמתו להכות על ראש הבהמה אחרי שחיתתה, לפיו עשה זאת כיותר לטענות נגד השחיטה. הרב הירש, מאידך, התנגד לכל ויתור, ודרש מהרב הילדסהיימר לעשות כמהוה. בודאי לא כיון ד"ר אליאב להבליט דוקא את חלוקי הדעות שהיו ביהדות הנאמנה. יש לזכור שבספר שלפנינו נתפרסמו מכת-בים בלבד, ולא היתה איפוא אפשרות לפרסם במסגרת זו גם חדושי תורה והרצאות תורניות הנמצאים בארכיון.

לרב הילדסהיימר היתה עמדה ברורה לגבי כל התופעות בעולם היהודי. דעתו על זכריה פרנקל ובית מדרשו בברסלאו אינה משאירה ספק במה שנוגע לחששו מפני הסכנה הגדולה שראה בכיוון זה ביהדות (עמ' 27). הרב הילדסהיימר מזד-הה עם הבקורת השלילית שנכתבה ב"שורון" על "דרכי המשנה"³. בדעתו השלילית על אישיותם וישרם של זכריה פרנקל וד"ר גרץ הרחיק לכת מהרב הירש, אשר נמנע מלהביע דעה על אישיותם של אנשי ברסלאו ותקף בעיקר את דעותיהם.

רבות האגרות הדנות במאמציו של הרב הילדסהיימר למען בנין ארץ ישראל ולמען הקמת בתי ספר על טהרת הקודש בירושלים. על שיטת תורה עם דרך ארץ בארץ ישראל כתב הרב הילדסהיימר לרבי לעהרן באמסטרדם: "אבל עתה אשר ידענו מה שידענו בעוה"ר מוכרחים להודות, כי גם אצלינו כמה ענינים בעניני היראה יהי' בדרך אחר וטוב יותר אם כבר מיד בשעה ראשונה היו תופסים בדרך הרב הצדיק אב"ד דפ"פ (הרב ש.ר. הירש — י.ע.) והרב הצדיק אב"ד דמיינץ (הרב מאיר להמן — י.ע.) ובני גילו שלא

3 וראה מאמרו של ד"ר עזריאל הילדסהיימר נ"י על נושא זה ב"המעין", כרך א', גליון א (תשרי תשי"ג) עמ' 65-73.

מצות הוכחה יצא בזה מאחריות הערכות, אשר כל ישראל ערבים זה בזה" (עמ' ס'). מאידך כתב הרב הילדסהיימר ביראת כבוד על הרבנים וגדולי התורה האמתיים שחיו בארץ ישראל, במיוחד על הגר"ש סלנט שהתנגד להטלת חרמים (עמוד 231). הרב הילדסהיימר הצטער על כך שאחרי מרבני אירופה שתקו בשמעם על מגפת המסיון אשר פקדה את עניי הישוב בירושלים (עמ' סא). דעתו היתה שאין להסתפק בלחימה נגד הרפורם על כל צורותיו, אלא יש להאבק בכל תופעה בלתי רצויה ביהדות הנאמנה. רבנים אחרי, לעומת זאת, לא ראו אפשרות לחיוב בשתי חזיתות בבת אחת. ואולי נעוץ כאן אחד ההבדלים בין "שיטת פרנקפורט" ל"שיטת ברלין". בחליפת המכתבים בין הרב הילדסהיימר והרב הירש בולט הבדל עקרוני זה. מעולם לא היו קיימים בין שני אלה חלוקי דעות על הצורך בתקונן של תופעות בלתי רצויות ביהדות הנאמנה, הן באירופה הן בארץ ישראל, אבל הרב הירש העדיף להמנע מכל מחלוקת פנימית המכוונת נגד חוגים ימניים ביהדות הנאמנה. לעומת זאת סבר הרב הילדסהיימר שהרב הירש הרחיק לכת במאבקו החריף למען הקהלות הנפרדות. הרב הילדסהיימר חייב את הקמתן של קהלות חרדיות עצמיות, וחרה לו שיהודים נאמנים לא עזרו לרב הירש במאמציו להקים את קהלתו המפוארת בפרנקפורט, שהיא "קהלה קדושה בכל פרטיה ודקדוקיה, הן בנוגע לענייני בין אדם לחברו והן בין אדם למקום" (עמ' 111).

לכן הסכים הרב הילדסהיימר עם הרב הירש על כך שאסור להשאר בתוך מסגרת הקהלה הכללית בפרנקפורט, גם אם נתנו פרנסי הקהלה עצמאות מסוימת לפלג החרדי שבתוכה. באגרות 33 ו-35 נמצאים דברי ערוך שהרב הילדסהיימר כתב לרב

אשר הרב היה מתנגד למגמת פני ולקה-לות אחרות יש ויש לי הרשות" (עמ' נז). לרב הילדסהיימר היתה דעה שלילית ביותר על כרוזים וחתימות שבאו מארץ ישראל. בעלי זרוע שולטים בעם הקודש שבארץ ישראל, "החוצפה גוברת מיום ליום והקנאים פוסעים על ראשי עם קודש ובתוכם רבנים" (עמ' 231) ו,האנשים האלו מתלבשים בלבוש החסידות ואימתם נתונה על תלמידי חכמים ויום יום יוגבר הפחד, כמו שכתבתי במכתבי הקודם, כי ג' ת"ח מופלגים כתבו לי מליצה על חתימתם שהיו מוכרחים מפני סכנת נפש-שות'!" (עמ' נג וראה גם עמ' נא). במכתב אל הרב הירש מסביר הרב הילדסהיימר באריכות את המצב העגום בירושלים (עמ' נג וראה גם עמ' 113) ומדגיש את חילול השם הנגרם מכך שרב חוזר מהסכמתו על ספר רק מתוך לחץ. באגרת לרב שלמה זלמן שפיצר בוינה מתלונן הרב ה: "ומי לא ידע בכל הנעשה, אשר בקול גדול יש לקבץ בירושלים מאיזה מפחידים ואנשי מרי נפש חתימות למאות מכל הקהלה, ובתוכם הרבנים ושאר תלמידי חכמים כפופים תחתיהם באשר יראים על חייהם. הנני בקי מאוד בטיב דבר זה...". (עמ' סא). הרב הילדסהיימר רצה להקים בתי ספר לנוער העווב בירושלים, בשמעו שאנשי המסיון הצליחו להעביר עשרות ילדים לבתי החינוך שלהם בירוש-לים. הרב הילדסהיימר הותקף קשות והוצאו נגדו חוברות שטנה בסגנון ארסי ביותר. הוא ענה בתקיפות על החשדות השונים שהעלו נגדו קנאי ירושלים. הוא ראה חובה ללחום גם נגד חוגים קיצוניים ביהדות הנאמנה, שהרי בודאי גם כלפיהם קיימת מצוה הוכחה: "מוטב שאהיה שוטה בעיני המתחכמים, ולא אכבוש אף שעה אחת תוכחה מגולה בזכרי מש"כ בשל"ה הקדוש בראש ספרו, כי כל מי שקיים

הירש עם קבלת "המכתבים הגלויים" שכתב האחרון בענין זה לרב י.ד. במברגר זצ"ל, אב"ד דוירצבורג. הרב הילדסהיימר ביקש מתלמידיו שלא לקבל עליהם את משרת הרבנות בקהלה הכללית בפרנק-פורט (אגרות 36 ו-37)⁴. למרות זאת קיבל תלמידו, הרב מרדכי הורביץ, את הרבנות בקהלה הכללית בפרנקפורט. הרב הילדס-היימר השלים עם צעד זה ואף קשר שוב, אחר-יכן קשרי ידידות עם תלמידו.

הסבר מעניין נמצא באגרת 34 על גמקויו של הרב הילדסהיימר למגמתו שלא לצאת בחות דעת גלויה לטובת מאבקו של הרב הירש למען היציאה מהקהלה הכללית בפרנקפורט. הרב הילדסהיימר נימק את שתיקתו בכך שראה בה אפשרות יחידה למנוע את החרפת הקרע ביהדות הנאמנה, בין הרב מוירצבורג והרב הירש. מחלוקת זו היא „מעשה שטן” ויש חשש שהיא תחרחב לממדים גדולים ותדמה לריב שהיה בין "הגאון מה" יעקב עמדין ומורנו ר' יונתן" (עמ' 117 ובענין זה בעמ' 120)⁵. הרב הילדסהיימר לא ראה אפשרות לתמוך בצעדו של הרב מוירצבורג (עמ' 119), ולכן אף נמנע מלומר שאין ברצונו להיות "מכניס ראשינו בין ההרים", שהרי נוסחה כזאת בודאי היתה פוגעת ברב הירש. מאידך הצטער הרב הילדס-

היימר על הביטויים החריפים שהיו במכתבו של הרב הירש לרב מוירצבורג (עמ' 120)⁶. לרב הילדסהיימר היתה הערה-כה כנה כלפי הרב מוירצבורג, למרות התנגדותו של זה לדרכו של הרב הילדס-היימר בבית המדרש לרבנים: "והנה חלילה להרהר אחר צדיק מיוחד בדורו ות"ח ג"כ כמעט יחיד בדורו, וידעתי גם ידעתי כי כונתו רק לשם שמים כאשר ב"ה גם כונתי הוא לזה ורק לזה" (עמ' 120).

רבות האגרות הדנות בארץ ישראל ובמאמציו של הרב הילדסהיימר להביא לשנויים הכרחיים בצורת ה"חלוקה". לכך יש להוסיף שהוא לא הסתפק בתקונים במוסדות של הישוב הישן, אלא אף עזר ככל יכלתו למתישבים הראשונים בפתח תקוה. אחרי אכזבות כה רבות שנחל בפעילותו למען ארץ ישראל, זכה הרב הילדסהיימר לכך שהוחלט לבנות מקוה ובית מרחץ בכסף ששלח למתישבי פתח תקוה. שמחתו היתה רבה: "דמעתי על לחיי על אשר זכיתי להמציא להם מקוה טהרה שהיא נחוצה למאמינים בני מאמי-נים יותר מאשר כל צרכי רבים. ותודות אלף על אשר רחש לבם לקרוא זכרי על הבית הקדוש הזה לזכר עולם" (עמ' 120).

4 מורנו יעקב רוזנהיים זצ"ל מצא בארכיונו של הרב הילדסהיימר טיוטה של מכתב די חריף אל תלמידו הרב מ' הורביץ: במכתב הזה מסכים הרב הילדסהיימר עם הנמוקים ההלכתיים של הרב הירש. ראה בספר „מאמרים ונאומים נבחרים" (גרמנית) ליעקב רוזנהיים חלק א עמ' 344-345. ד"ר אליאב לא הכניס המכתב הזה בספר, וגם לא מכתב אחר (הוזכר במאמר של רוזנהיים שם, עמ' 346), בו מביע הרב הילדסהיימר את צערו על צעדו של הרב הורביץ.

5 בדורו של הרב הילדסהיימר היו עוד עדי ראייה שמסרו על הירידה הגדולה בלימוד התורה בעקבות המחלוקת בין רי"א ורי"ע. בניגוד לדעה המקובלת שהישיבות הרבות בערי גרמניה נתדלדלו בעקבות תנועת ההשכלה, ראו זקני הדור את הגורם העיקרי במחלוקת הנ"ל בתוך היהדות הנאמנה. ראה על זה בדברי הרב מאיר להמן בפרושו ל„הגדה" על „הלילה הזה כולו מצה" (עמ' 14).

6 מהר"ם שיק הסכים עם הרב הירש, אך גם הוא הצטער על הביטויים החריפים (שו"ת מהר"ם שיק, או"ח סי' ש).

"לא כך היתה דרכם של נקיי הדעת בירושלים, הם עמדו בפרישותם מתוך סיבות פחותות ערך בהרבה". גם הוא וגם הרב הילדסהיימר מתיחסים כאן בודאי לדברי הגמרא בסנהדרין כג ע"א: "כך היו נקיי הדעת בירושלים עושין לא היו חותמין על השטר אלא אם כן יודעין מי חותם עמהן ולא היו יושבין בדין אלא אם כן יודעין מי יושב עמהן ולא היו נכנסין בסעודה אלא אם כן יודעין מי מיסב עמהן". על "נקיי-הדעת-שבירושלים" אלה דנו הרב הירש והרב הילדסהיימר. הרב הירש הצטער על צעד זה וכתב עם זרים מתוך סיבות פחות חשובות מאלה שעמדו לפניו כשטען שאין לשבת עם מפירי הדת; על זה ענה הרב הילדס-היימר ש"מתוך רצון חופשי" היה גם הוא נמנע מלשבת עם זרים, אבל לפי דעתו מדובר כאן ביישיבה לשם מצוה ולא ביישי-בה של רשות. יש לציין במקביל לכך שב"ביאור הלכה", סי' קע סעיף ב, יש דיון העוסק בשאלה אם דרכם של נקיי הדעת שבירושלים שלא לשבת בסעודה עם-הארץ היתה נוגעת לסעודת רשות בלבד או גם לסעודת מצוה.

הבאנו דוגמאות אחדות של בעיות הנדונות ב"אגרות הרב עזריאל הילדס-היימר". אין צורך להוכיח שקריאת האגרות מביאה לראיה והבנה בבעיות שונות של היהדות הנאמנה בזמננו, שהרי גם אנו נתקלים בבעיות ובתופעות דומות. זה מקור לנחמה ול... אכזבה

חשיבות רבה נודעת להערותיו והסבריו של ד"ר מרדכי אליאב. העורך הצליח לברר מאות פרטים ופרטי פרטים הנדונים במכתבים, והודות לעבודתו החשובה מקבל הקורא הסבר על רקע הבעיות הנדונות בספר. מאות מראי-מקומות לספרים וכתבי עת נותנים מקורות חשובים לעיון-נים נוספים. אך דומני שלגבי הסבר אחד יש לחלוק על דברי העורך. זמן רב סירב הרב הילדסהיימר להצטרף ל"אליאנס", למרות שהרב הירש קלישר והרב אלי גוטמכר קראו לעשות זאת כדי להשפיע על עבודת ה"אליאנס" בארץ ישראל. אחרי שנים רבות החליט הרב ה. להצטרף בכל זאת ל"אליאנס" כחבר מן המניין. הרב הירש סבר שאנשים אלה סרבו לשבת לרב הילדסהיימר: "צר לי בעומק גבי לראות שם נכבד כשמו של ד"ר הילדס-היימר בצוותא אחת עם האליאנס ועם אנשי ברסלאו, דבר שנודע לי עכשיו מתוך מכתבו" (מתוך מכתב שפרסם ד"ר ע. הילדסהיימר נ"י, תל אביב ב"המעין", תשרי תשי"ד עמ' 49). בספר שלפנינו פורסמה תשובתו של הרב הילדסהיימר, בה הצדיק את החלטתו, וציין שלולי ההכרח בודאי לא היה מעונין בחברות אלה, כדרכם של "נקיי הדעת שבירושלים" (עמ' 108). ד"ר אליאב מסביר (עמ' 157, הערה 101) שהרב הילדסהיימר מתכוון ב"נקיי הדעת שבירושלים" לחוגים החרדיים שלחמו נגד ה"אליאנס" בגלל הרוח החילונית שבבתי הספר שלה. נראה לי שכאן שגה העורך. כבר הרב הירש הזכיר במכתבו את "נקיי הדעת שבירושלים":

רשימת הספרים על שביעית

ראש דבר

שביעית — נתפרשו מצוותיה בתורה, נתבארו הלכותיה במשנה, נדונו עיניה בירושלמי, סדרם הרמב"ם ב"ג פרקי הלכות שמיטה ויובל.

שביעית — היא גם שאלת חיים בה נפגשים יושבי ארה"ק מדי שבע שנים, וספרים רבים נתחברו ומתחברים בדורות האחרונים, על צורת קיומה ופרטי דיניה.

גובר עתה הצורך בסכום כל מה שנדפס, ולכן נגשנו למלאכה זו, אלא שידוגש מראש, כי אין כונת רשימתנו להקיף את כל מה שנכתב על שמיטה. המחפש ימצא חומר למכביר בספרים שעל התורה ונ"ך לסוגיהם השונים, במפרשי המשניות התוספתא והירושלמי למסכת שביעית, בספרי החידושים שעל הרמב"ם ועוד. תחמנו לעצמנו לכלול ברשימתנו, רק ספר או קונטרס שכולו או חלק ניכר ממנו (בפרט כאשר המחבר קרא לו בשם מיוחד) עוסק בשביעית. מלבד שמיטת קרקעות, נכללו ברשימה גם מצוות שמטת כספים ויובל, וכן מצות הקהל שתלתה התורה בשנת השמטה (כפשטות דברי הגמ' בסוטה מא. מפסוק מפורש ועפרש"י). מחוץ לעניננו היא מצות וידוי מעשרות, שאין השמיטה גורמת אותה, והרי היא גם בשנה הרביעית.

הרשימה נערכה לפי סדר כרונולוגי, כיון שבסקירת התפתחות יש בנותן ענין גם לצבור הרחב, ולא רק לביבליוגרפים ועוסקים בענין. על כן השיקול הראשון לקביעת סדר הערכים הוא שנת ההדפסה. באותה שנה יבוא תחלה דברי המתירים ועליהם תשובות האוסרים, ספרים שמשקלם נכבד לפני בעלי ערך משני, וכל סבה הגיונית אחרת.

שמות המחברים נרשמו לרוב ללא תארים (כהרב הגאון) וללא סימני הברכה (שליט"א או זצ"ל) כפי הראוי, ותספיק כאן הערה זו לכולם.

הרישום נערך בחלקו לפי כללי הקיטלוג המקובלים בספריות (סדרם של פרטי הספר) אבל עם שינויים (כדייקנות בהעתקת השער כאשר הוא ארוך, ובספירת הדפים או העמודים). סיבות שונות גרמו לחוסר העקביות בזה.

תבנית פוליו תסומן 2°, אוקטבו 8°, כל גודל שביניהם 4°, וכל שקטן מהם

12°.

עם כל הרצון לרשום כל דבר באוביקטיביות, ראויים להדגשת יתר, אלו הקוראים לשמירת השביעית כהילכתה.

נצטבר בידי חומר רב של סימנים בספרי השו"ת, מאמרים שהופיעו בקצבים וכתבי עת, ומודעות בודדות, אלא שלא כאן המקום, וחזון למועד.

בזמן הקצר שעמד לרשותי, לא נתאפשר למסור מלאכה מתוקנת בלי שגיאות. הרשימה נערכה בחדש מנ"א תשכ"ה ונמסרה לדפוס בחדש אלול שאחריו. העכובים בהדפסה אפשרו להוסיף מספר הוצאות מראשית תשכ"ו. תודתי נתונה לכל מי שיעיר על שינויים והוספות. הם יתפרסמו אי"ה בחוברות הבאות של „המעין“.

החוברת מכילה כ-100 ערכים שהם כ-140 מהדורות. בין השיטין עוד כ-40 ספרים.

התופעות המודקרות אגב רישום החומר וראויות לציון:

- א. שנת השמיטה גרמה הופעת רוב החיבורים שנדפסו בערבה, בה או במוצאיה.
- ב. מרבית החיבורים נדפסו בארץ, ועל ידי תושביה שעליהם מוטלת מצוה זו.
- ג. מחברים מחו"ל שעסקו במקצוע זה, עלו ברבות הימים בעצמם לדור באה"ק.
- ד. רבים מאלו שחברו על שמיטה, המשיכו גם על שאר הלכות התלויות בארץ.

מאיר ב"ר אלעזר וונדר

בני ברק, ז' חשון תשכ"ו

מנהל הספרייה התורנית של המועצה הדתית ברמת-גן

אוצר הספרים

רח' מאה שערים ע"י ככר גאולה

ירושלים, טל. 23802

אנו קונים ומוכרים ספרי קודש חדשים וישנים וכתבי יד

ראש וראשון לחקירת א"י והלכותיה, היה תלמידו של הרא"ש שעלה לארץ, גר בה בירושלים ובית שאן, וספרו משמש אבן פנה לכל הבאים אחריו.

1 א. כפתור ופרח. דיני ארץ ישראל. ר' (יצחק) אישתורי בר משה פרחי. / ויניציאה, [ש"ו או ש"ט]. עמ' תיג: — תל. 8°

תכן ארבעת הפרקים העוסקים בשביעית: פרק מז: לבאר קצת עבודת השביעית ודין פירותיה והספחים וזכרון הארץ שכבש אדון כל הנביאים אדוננו משה ע"ה. פרק מח: בבאור ביעור השביעית. פרק מט: בבאור השמטת כספים בשביעית בזמנה"ו. פרק נ: בביאור פרוובול.

המבי"ט ח"א סי' כ"א מספר, שכשבא לירושלים מצא הספר כו"פ ביד מהרלב"ח ז"ל, והיינו בכת"י טרם שנדפס. המבי"ט מוסר על הגהה שבגליון הספר, הסותרת את דברי הכו"פ (ש"ת אבקת רוכל סי' כב). השיבות רבה לחקירותיו של הכו"פ על גבולות הארץ: "וכל דבריו ז"ל בחקירה רבה" (תוי"ט, שביעית פ"ו מ"א). והוא השמיענו "חידוש בזה אשר ממנו יתד להבין כמה ענינים בש"ס וספרא וספרי" (פתח עינים לחיד"א, שביעית פ"ט, מ"ב).

ב. עם הוספות רבות ע"י ר' צבי הירש אדלמן. / ברלין, דפ. זיטנפלד, תרי"א. 8° / קב. קי"ג:

ג. הוצאת ר' אברהם משה לונץ. ירושלים, תרנ"ז-ט. / עמ' תרכו-תשב: 12° ספר זה יצא ראשון מהסדרה: אוצר ספרות א"י, ונלוו לו הערות והגהות מגאוני וחכמי הזמן, מפתחות ותולדות המחבר מהמ"ל, תקונים והערות מר' יוסף בר נפתלי הירץ אב"ד יפו (נד. תרס"א).

ד. הוצאת ר' ירוחם פישל גרוסברג. ירושלים, תשי"ט. 8° צלום מהדו"ב. פרט לכמה הוספות מ"מ ומפת א"י מקופלת.

פירושיהם של הרבנים פערלא (פרחי ציון) עי"ש בהקדמה, ובלומנפלד (גן יוסף) הם על הפרקים הראשונים בלבד, ולא הגיעו לשביעית. ר"י דינקלס הוסיף בספריו ליקוטים מהכו"פ השייכים לאותה המסכת, אך משום מה לא בשביעית (40).

בן דורו ר"י בן הרא"ש שגר בספרד, מקצר בארבעת הטורים בעניני שביעית, ביו"ד רסי' שלי"א ובחז"מ סי' ס"ז. ר' מנשה גרוסברג ור' יעקב בר אליעזר שמחה רבינוביץ, הוציאו בלונדון תר"ס הלכות א"י שיחסו להטור, ובו גם על שמיטה, אלא שרי"מ טוקצינסקי מפסק בכך, וכותב (הל' שביעית (29) עמ' כה) והם [המ"ל] יחסוהו להטור. ואיך שלא יהיה, דעתו ודעת הרב קוק (במשפט כהן (45) עמ' קכד וקכו ובשבת הארץ (32) כוז: דעכ"פ הוא לאחד מגדולי קדמאי. נדפס שוב עם הערות רמ"ד פלוצקי, ושוב עם מבוא מרי"ל פישמן, ושוב ב"הדרום" היו עמ' 43—18 ע"י ר' מרדכי גיסטר עם הערותיו, ושם קובע ללא ספק שאין זה להטור, בגלל סתירות שמצא בין הנדפס כאן לדעת הטור במקומות אחרים, וגם ההשערה שזהו קיצור ספר התרומה. אינה נכונה.

מגורשי ספרד שהגיעו לארץ נבוכו בשאלת שנת השמיטה, ובקשו הוראתם של חכמי סאלוניקי, מרכז התורה בימים ההם. הרלב"ח ^{אתר דעת - מכללת הרצוג} שישב שם, תמה על מיעוט הידיעה בענינים אלו, ודוקא ממקום שנאמר כי יפלא... וקמת ועלית, ובירר באריכות ארבעת הדעות בחשבון שנת השמיטה.

2 א. פירות שביעית. בתוך שאלות ותשובות ר' לוי ב"ר יעקב ן' חביב. / ויניציאה, שכ"ה. / עמ' רמח: רנח: / 2°

שם זה נתן המחבר לתשובה קמ"ג בספרו. המהרשד"ם תלמידו כותב ביו"ד סי קצ"ב: „ומורי הרלב"ח חבר חבור קטן הכמות ורב האיכות בדרוש שנת השביעית, וחקר ודרש בסוגיות התלמוד ודברי הפוסקים ראשונים ואחרונים, ולע"ד לא הגיח זוית שלא נשתטח בו". ואכן על קוטב דבריו סובבים כל הדנים אחריו בשאלה זו. רי"ה שרף חבר ספרו מור ואהלות (6) „לעומת הקונטרס פירות שביעית להרלב"ח.

ב. ספר שו"ת מהרלב"ח. / למברג, א.ז.וו. סלט, תרכ"ה. / מח. רנב: / 2°

ג. ד"צ מהדו"ב. / ברקלין, י. זאב, תשכ"ב.

הבי" לא קבע בשו"ע הלכות שביעית (חסרון שעתיד להתמלא ע"י פאת השלחן (4)) „דבימיו לא הי' לישראל קרקעות בא"י" (רידב"ז בקונ' השמיטה (25)) או, בנוסח אחר, מפני ש„שמתת קרקע היתה משך דורות רבים דבר שאינו מצוי כלל" (שלום ירושלים (36) ע' 79). מחלוקות חכמי צפת אם נוהגת קדושת שביעית בשל נכרים, ומה דינם לענין תרומה, נמסרו לנו בתשובות אבקת רוכל, מבי"ט ומהרי"ט. מחכמי א"י שהמשיכו לדון בשביעית: התרדים והשליה, ומאוחר יותר הגלאנטי ו„שמן המור" שבהם ניצני ההיתר, ומחכמי חו"ל: הלבוש הדרישה והב"ח, ובמיוחד ה„תומים" שמדבריו המלהיבים לקיום שמיטת כספים בוח"ז, למדו גם לענין שמיטת קרקע.

בחקופת הגר"א נתחדשו הכיסופים לחונן עפר א"י. מחותנו בעל „חיי אדם" שניצל בעת נפילת הבתים, נדר לעלות ולבוא בשערי ירושלים (= צ ד ק), אם יתאפשר לו. וכיון ש„אם יכנוס אדם לחצר המלך ולא ידע מנהגו, ודאי שמתחייב בנפשו, כ"ש הרוצה לדור באה"ק ולא בקי בכל הדינים הנוהגים שם" ע"כ חבר ספר

3 א. שערי צדק. ר' אברהם ב"ר יחיאל מיכל דנציג. / וילנא, דפ. מ. מן, תקע"ב. / יט. כה. / 8°

משלת שערי הספר, שהוא חלק מהחכמת אדם וגם עליו הערות בינת אדם, הראשון: מצות הארץ, השני: משפטי הארץ ושאר דינים הנוהגים.

מיוסד ע"פ פסקי הרמב"ם. תכן הפרקים העוסקים בשביעית: טו: דין שביעית. טז: דין הספיחין בשביעית. יד: דין פירות שביעית. יח. [סחורה בפירות שביעית]. יט: דין ביעור פירות שביעית. כ. כלים המותרים והאסורים למכור להחשוד בשביעית. כא: דין פרוזבול.

ב. הוצאת ר' יהושע ב"ר דוד טביא מלאמזא. / ירושלים, בריל-כהן-סלומון, תרכ"ד. / כב: כ"ט. 8°

נדפסה במספר טפסים מצומצם, עם הסכמות הגאונים מקוטנא ומקליש.

ג. מהדורת יעקובוביץ. / ירושלים, דפ. כ"י דיסקין, תש"א. / עמ' קטז-קמד. / 8°
 למהדורה זו נוספו שלושה ביאורים ע"ש התורמים: דברי ישראל, נחמת אליעזר
 ונשמת יוסף מאת ר' אלחנן יעקובוביץ, הכוללים מקורות ההלכות וסעמיהן, בירורי
 שיטות, ליקוטי דינים, הערות מ"מ ותקונים. בנו ר' אהרן הוציא הספר לאור אחרי
 פטירת אביו באמצע ההדפסה, בהרבה ענינים התייעץ עם גאוני ירושלים [=רי"א
 הרצוג ורא"ז מלצר, עמ' קלב].

ד. ד"צ מהדרו"ג. / ניו יורק, קמרא ליט, תשי"ד.

עם הערות הוספות ותיקונים מהמו"ל, החן בן המחבר ר' יהושע דב ב"ר חיים שמחה
 גרודזיציץ. צלום הלכות שביעית, נכלל בספר דברי יחזקאל שרגא (בסוף 75).
 הספר היה בידי אחד מתלמידי הגר"א שעלה לארץ, בעל "פאת השלחן" (4).
 אבל הוא כותב עליו בהקדמתו: "שם העתיק רק לשון הרמב"ם וש"ע, ולא
 חידש ביאורים, ולא יגע בשיטות הירושלמי ושיטות רבנו הגאון ז"ל כלל". גם רמ"נ
 כהניו כותב שהספר אינו מספיק, כי "לא כתב רק דעת הרמב"ם, ולא ראה הרבה
 מגדולי האחרונים שהעמיקו בהלכה זו" (שנת השבע (5) בפתיחה). שניהם נגשו
 לחבר ספרים חדשים.

4 א. פאת השלחן. ר' ישראל ב"ר שמואל משקלוב. / צפת. ר"י בק, תקצ"ו. /
 דפים ע"קט. 2°

"הוא סוף וסיום לארבע שלחן ערוך, אשר נחסר בסדרי השלחנות אלו הלכות מהלכות
 א"י. הפנים, האותיות המרובעות הגדולות, הן לשון הרמב"ם, והאותיות המרובעות
 הקטנות, ואותיות רש"י שבפנים, הן לשון הפאה"ש, ומצדו ביאור רחב "בית ישראל".
 הסכמות רבות מרבני ירושלים, צפת, בגדד, ארם צובה, פרשבורג ווילנא. הקדמתו
 המענינת, היא מקור חשוב לתולדות הגר"א, וקורות הישוב בצפת ובירושלים.
 "ממהדורת צפת נאבדו הרבה לרגלי הרעש והבוזה, עד כי בכל תפוצות הגולה לא
 נמצא כמעט כלל, וגם פה בפעה"ק לא נמצא רק אחד מעיר, ונהיה כבר ליקר
 המציאות מאד, והתוצאה הראשונה מטושטשת מאד, ונדפסה במכבש עץ, ומלאה
 שגיאות וטעויות לאין מספר". כ"כ רא"מ לונץ בהקדמה למהדורתו

ב. פאת השלחן. / ירושלים, רא"מ לונץ, תרע(א)-ב. / דפים פח-קלד [ב]. 2°
 הוא מפרט מעלות הוצאתו: הגהה מדיוקת! ותקונים, נפוי השגיאות, פענוח ר"ח.
 בהקדמה תולדות המחבר, ובסוף הגהות האדר"ת והרב קוק שהורפסו מחדש בשבת
 הארץ (32). הלכות שביעית במיוחד, הוגהו ע"י רא"א הלוי פרנ.

ג. הלכות שביעית בלבד. / ירושלים, רי"ד פרומוקין, תער"ב. / 12, 126 ד'. 2°
 "בו שני ספרים נפתחים שני בתים ושני שלחנות פאת השלחן ובית ישראל מהה"ג
 ישראל ז"ל משקלוב, שו"ע לשבת ובית רידב"ז מהה"ג יעקב דוד נ"י רידב"ז
 מצפת. ונלוה לזה קונטרס אחרון בשם משמרת להבית מאת הרה"ג... נחום נ"י
 ויידענפלד... עם שער מיוחד, לקמן (31) ועם תוספת שביעית (26).
 על הירידב"ז לוחם מלחמת השמיטה ראה להלן שנת תרס"ט.

ד. פאת השלחן כולו, בשלישית. / ירושלים, פרדס, תשי"ט. / פח-קלו ד'. 2°
 ד"צ מהדר"ב, מלבד הערות רח"י קוסובסקי שנדפסו כבר שם, נוספו בהוצאה זו:

א"ב. הערות שרשם המחבר בגליון ספרו ופנקס הכולל בצפת. גיד. אנרות שונות. ה. תולדות המחבר כתובים ע"י ר' בנימין מינץ. ו. הגהות ר' קלמן כהנא (בהם ד"ת בשם הגר"י כהנמן).

ה. מהדורה חדשה של הלכות שביעית. / ירושלים, אופסט האמנים, תשכ"ה. 8°
ד"צ מקטן של מהדור"ג, עם הוספת ספר קדושת שביעית (27) מאת ר' אברהם מגדל שטיינברג מבראדי, והערותיו של ר' אביש אייזען.
וראה מש"כ רש"י זיין בסופרים וספרים, פסקים עמ' 33, על הספר פאת השלחן.

[48] ספר הלכות שביעית. ר' בנימין יהושע ב"ר ברוך זילבר. / ירושלים, דפ. התחיה, ערב שמיטה התשכ"ו. / קפו ע'. 8°
- כולל: א. שלחן ערוך הלכות שביעית [פאת השלחן] אשר חיבר הגאון ר' ישראל זצ"ל משקלאב. ב. כסא דוד כולל פירושים וביאורים והוספת דינים מאחרונים וביחוד מספרי חזון איש [בתבנית המשנה ברורה]. ג. ביאור הלכה, בו ביאר ע"פ ש"ס ופוסקים דינים הצריכים ביאור".

בהסכמת הגר"ב ויידנפלד זצ"ל מיום ט' אלול תשכ"ה (ראה להלן בסוף 81) כתב - שבכללות אינו צריך להסכמה, כי כבר נודע לגברא דמרא סיעא בחיבוריו הקודמים, שהנם יקרים מן ומפנינים". בהקדמה מבאר המחבר דרכי סידור הספר ומטרות.
חלק ראשון זה, כולל ארבעת הסימנים הראשונים בלבד. בתכניתו של המחבר, להמשיך הדפסת ששת הפרקים הנותרים, עד השלמת הלכות פרוזבול, לקראת אלול תשכ"ו.

(בשם זה עומד להמסר בתשכ"ו להדפסה אצל ל. פרידמן בתל אביב הספר המקיף - הלכות שביעית" מאת ר' דוב צבי רוטשטיין (ראש ישיבת רמלה) כולל בירורים בשיטות הראשונים ומראי מקומות בדברי האחרונים. על דרכו של המחבר בהריופות ובקיאות ראה בעבודתו המקיפה על "מתנות כהונה" שהחלה להדפס בקובץ התורני אהלי תורה, בני ברק, תשרי תשכ"ו).

לקראת שמיטת תרמ"ב, טרם נתעוררה שאלת עבודת האדמה כי הישוב התרכז בארבעת ערי הקודש. פתח תקוה שנוסדה שנים אחדות לפני כן, נעזבה מתושביה עוד קודם לכן, מפני מחלת הקדחת, ואך שקר ענה מל"ל, כי שמירת השמיטה גרמה לכך, וכפי שהוא עצמו מודה במקום אחר. (רבה"ש נרי" (51) עמ' 55) הספר היחיד שהופיע קונטרס שנת השבע. ר' משה נחמיה ב"ר משולם פייבש כהניו אבד"ק חסלביטש וכעת ר"מ ישיבת עה"ח. / ירושלים, דפ. רי"מ שלמוון, תרמ"א. / 8°
לד ד'.

בשער הנוסף: "יכיל הלכות שביעית דיני שמטת קרקע ושמטת כספים בקצרה... וזר סביב לו באר שבע". סדורו של הספר נאה, פרקים לפי פרטי מצוות השביעית. ס"ק להלכות ומ"מ למקורות. לפלא שאין חוזרים ומדפיסים אותו, באשר הוא יקר המציאות. נדפס במאה עותקים בלבד (דף לא. למטה). למרות זקנתו, הליו ודחקו, המשיך המחבר לעסוק בורעיים, והדפיס על דרך ספרו זה ה' תרו"מ (ארץ חפץ, תרמ"ד) הלי' כלאים (חוקות עולם, תרמ"ו).
בעמוד אחד שנדפס שם בשנה שלאחריה בשם - טוב הארץ" להכשיר אתרוגי יפו,

מוזכר גם שאין בהם חשש שביעית, כפי הנהוג בירושלים כהב"י, שאין שביעית בפירות שגדלו ברשות עכו"ם.

לקראת שמיטת תרמ"ט, נתעוררה "שאלת" קיומה בכל תקפה, באשר היו או כבר מושבות הקלאיות יהודיות. ספר אחד הופיע כבר בתרמ"ז.

מור ואהלות. ר' יהושע העשיל שרפף מפפד"מ. / אמשטרדם, דפ. ר"ד ברנזון, תרמ"ז / [2] 12, 48 ע'.

חדושים במקרא במשנה ובגמרא בהלכה ואגדה ובאור כמה סוגיות... וזה יצא ראשונה ספחי קציר אחד מהקונטרס ספחי שביעית אשר זכני ה' ב"ה לחבר [בשנת תרכ"ה ברשות האב"ד וגאוני הדור במיוחד ר"א מקובנא, הנציב הקוטנר והרוזינאי שהסכימו על ספרו בתרכ"ח] על הלכות שמיטת כספים, ועל כל הסוגיות הנוגעות בהן, אשר קראתיו בשם זה לעומת הקונטרס פירות שביעית (2) להרלנ"ח... והיה עליהו של הספיה זה לתרופה, בביאור שנת השמיטה לשיטת רבנן סבוראי והגאונים, אשר נעלמה עד היום מעיני כל הפוסקים... החוברת השניה מור ואהלות. המחבר מתרעם על מדפיסי ש"ס וילנא, שטרבו לקבל את חידושיו להדפסה בסוף המסכתות. לאמשטרדם בא לעיין בספריות, ושם הדפיס [בתר"ן] פסק ההלכה ולמעשה בנדון העוברת על דת משה ויהודית".

הויכוח אודות היתר המכירה התנהל בעיקר מעל גבי מכתבי העתים. גדולי הדור נתבקשו לפסוק בענין. רבני קוטנא, ביאליסטוק, וורשא סמכו ידיהם עליו, ואליהם נצטרף ר"א מקובנא, ובלבד שיסכימו עמם רבני ירושלים. הם לא הסכימו, והמכירה סודרה ע"י רבני הספרדים.

קונטרס שנת השבע. בתוך תשובות שמחה לאיש. ר' יעקב שאול ב"ר אליעזר ירוחם אלישר. / ירושלים, דפ. ר"ש צוקרמן, תרמ"ח. / דפים קו. קט. 2°

זוהי תשובה מיום ד' ניסן תרמ"ח, לבסס אדני ההיתר, אע"פ שהשאלה מוטלת על האשכנזים, כי לספרדים אין במושבות אף לא אחד. מצורפת הסכמתו של הראשון לציון ר' רפאל מאיר פאניז'ל. התשובה נדפסה שוב בדב"ש הירשנזון (8) ובתחלת שלום ירושלים אלאזראקי (19). לקראת שמיטת תרס"ג, פנה מר אלבירט ענתבי מנהל יק"א אל היש"א ברכה, שיהיה חורבן המושבות אם לא יתיר כקדם, על כך ענה לו, שההיתר כבר בוטס על ידו בתשובה זו. נדפסה ברביעית ב"שתי תשובות" ירושלים [תרס"ב] אחרי תשובה בענין כלאים מהאדר"ת. אתה מתוכה קוני' חוק השמיטה (R14). לדעת הקוטנר הרבנים הספרדים הם מארי דארעא דישראל (שלום ירושלים ברור (36) עמ' 78). כוונתם פסק בדורנו לספרדים ר' עובדיה יוסף ב"קול סיני" אלול תשכ"ה.

גם בין האשכנזים נמצאו תומכים להיתר.

דבר השמיטה. נאסף ונערך ע"י ר' יצחק הירשנזון מדפיס. (מתבררת ראשונה) / ירושלים, ח' סיון שנת כח דהיתרא (תרמ"ח) / ד, קי ע'. 12°

קובץ כל דברי הרבנים הגאונים המהפכים בכחא דהיתרא ומציאים לנו תקנה ע"פ תוה"ק באופן שיהיה מותר חרישה וזריעה בא"י בשנת תרמ"ט הבע"ל... המכתבים המקובצים כאן הם מאביו ר' יעקב מרדכי, המספר שאליו פנו אנשי

המושבות לחפש היתר, והוא יעץ להם לפנות בקול קורא לרבותינו שבארץ ושבחור"ל, ו-הצבי" שנה ד' המליץ לשים אליו לב, ר' יום טוב שיריזילי רב במצרים, ר' מרדכי אליאשברג מבויסק, משה ברי"י ריינעס, ר' רפאל יצחק ישראל, ר' אלכסנדר לפידות מראסיין, ר' יצחק וולף אולשוואנגער מפטרבורג — פוקו וורעו בשביעית! — ר' דוד טעבלי קצנבלויגן מחרובלעווע, הישא ברכה ופאניזל (לעיל 7). כמו"כ נוסח החרם מחכמי צפת על שומרי קדושת שביעית בפירות גויים [בזמן הבי"י], ונוסחי שטרות המכירה.

אבי העורך נפטר בליל ש"ק חוה"מ סוכות תרמ"ט, ובנו זה הדפיס עליו באותה שנה הספד מר בן 4 עמ'. פסקיהם של האוסרים נדפסו בקונטרס בשם זה שהו"ל ולנשטין (11).

גם בחור"ל נדפס לסייע למתירים

מאמר על ענין השביעית בזמן הזה לרמ"ה. / ברדיטשוב, דפ. י. שעפטיל, תרמ"ח. / 20 ע'.

זמן רב היתה זו תעלומה, מיהו אותו הרמ"ה שמצדיק ההיתר, ובין מסקנותיו לדינא, שמתיר למכור קרקע לנכרי בא"י. לא ידעו זהותו גם אלו המתוכחים עמו אורנשטיין (13) והויזדורף (12) שתפסוהו על שמעלים שמו. התנצלותם על שאולי פגעו בכבודו, יש לפרש כחשש, שמא אחד מגדולי הדור מסתתר מאחרי שם זה. אף ש. הלוי מניחה זאת בסימן שאלה. (דפוסי ירושלים, 580).

שמו המלא הוא ר' חזיר בן הרב משה יצחק הלוי לוי, גביר מופלג בקרלין-פינסק, שעל אף מסחריו העצומים היתה התורה שעשועיו. (כנראה אליו היא התשובה בשאלת דוד יר"ד סי' ג"ז) נבחר כבורר בסכסוכי ממון מסובכים, וענה לעו"ד גדולים שתמהו על גודל חריפותו ותפישתו, שזה בא לו מעיונו בתלמוד. בתקופה זו נתקף במחלה קשה, והרופאים שאסרו עליו לעיין, שלחוהו להתרפא ביאלטה שבקרים. נסיעתו לעיר קיט זו של הצארים, בה לא היתה זכות מושב ליהודים, מעידה על רוב עשרו. שם חבר את ספרו השני, קונטרס דרך המלך על הרמב"ם (ברדיטשוב, שעפטיל, תר"ו, סד ע' 80) וגם שם נדפס בשער מאת הרמ"ה, אבל בסוף ההקדמה בה מסופר כל הנ"ל, הוא חותם בשמו המלא.

עוד באותה שנה החלו להופיע דברי האוסרים. במגמה "לברר וללבן שאלת אחבי"

האכרים והכורמים באדמת הקודש" יצא

קונטרס קול התור נשמע בארצנו. ר' יהושע העשיל ב"ר אלי מרגליות מוישנאווע מחוז וילנא, / וילנא, דפ. רא"צ קצנבלויגן, תרמ"ח. / 30 ע'. 80 זיקתו של המחבר לנושא, מאז בקרו בירושלים משך המשים יום בשנת תרל"ד, אצל אביו מגדולי ויקירי ירושלים. מתבטא בחריפות "שפורצים בקדושת א"י אלה הנוגעים בחכמות היצוגי" ותולים כביכול בקובנר ובקוטנר "והוא לחם כזבים... והרי כל גדולי ירושלים אסרו, ואיככה יוכלו לבוא להתיר מה שאסור לפי דעתם", ומתוכח עם המתירים ב"המליץ" רי"ו אולשוונגר ורא"מ לפידות מראסיין. עודד להוצאת ספרו שאב אחרי שיחתו עם הנצי"ב המתנגד בתוקף (ראה להלן (17)). וראה קונטרס ב.דין השמיטה" (33) בו נדפסו מכתביו של ראמ"ל המשיבים על השגות "קול התור".

- בשנת השמיטה עצמה גברה המערכה. פעילות ציינה את האוסרים.
 קונטרס דבר השמטה. ר' אליעזר אלי' ב"ר משה נחום ולגשמיץ. / ירושלים, דפ. זכרון שלמה, תרמ"ט. / כו ע'. 12°
- לעומת דבה"ש הקודם (8) כולל קונטרס זה גוססאות פסקי הדין עליהם באו על התתום הגאונים מקובנא ומקוטנא מחד, וגאוני האשכנזים בירושלים מאידך, עם תשובת המחבר, שאין שום צד היתר והלכה כרבותינו שבא"י.
- 12 קונטרס קדושת ארץ ישראל בזמן הזה. נגד מאמר „הרמ"ה" על ענין השביעית בזה"ו (9). ר' חיים אליעזר ב"ר זליג הויזדארף. / ירושלים, דפ. מ. ליליענטל, והשביעית תשמטנה (תרמ"ט). / [1], יד ע'. 12°
- המחבר, חתנו של מהר"י בצלאל קנטרוביץ בעהמ"ח משכן בצלאל, הי' ממיסדי פ"ח, בה השקיע כל הוננו כשעדיין לא היו בתים ובאר „רגלנו בצקה ונפשנו יבשה בחוץ שכבנו" ולכן חרה לו אחרי הקרבה שכו מפני חיבת אדה"ק, שאין איש יוצא נגד הרמ"ה, וכי יבוא לומר שבטלה קדושת א"י! הכותב, שהוא בן מערב ארופה מגולל בסגנון מתון למדי השתלשלות הדברים, ומספר שכמה מושבות כפ"ת נמנעו השנה מעבודה (דיסקין מספר שבאו בשכרם והוסיח להם המכס) ואלו שעבדו לא דאו ברכה בעמלם. בהערה שבעמ' ג' מביא מכתב פרטי מר"י מקוטנא, שלא התיר עבודת ישראל.
- באותה שנה הדפיס בירושלים מספר מר בשם „יקרא דחיים" שאמר שבועיים אחרי מסירת ר' שמשון ב"ר רפאל הירש מספר"מ.
- בחריפות מרובה יותר יצא נגד הרמ"ה, כשאף גדולים לא נקו משבט זעמו
 קונטרס דבר בעתו. ר' יעקב ב"ר ישעי' אורנשטיין ליד ירושלים, דפ. רי"ד פרומוקין, תרמ"ט. / טז ע'. 12°
- „מאמר בענין שנת השמטה בזה"ו, והוא מענה על מאמר בענין הנ"ל להרמ"ה. לפני המעיין בהכרח שיהיו פתוחים ב' הקונטרסים של הרמ"ה נ"י והקונטרס הנוכחי". אינו נושא פנים לאיש וכותב בהקדמה: „היות ושכר שביעית וגבורתה גדול, התחילו לבקש עצות לפרוק עולה... ושרי להו מארייהו להגאונים הצדיקים דק"ק קובנא ודעמ' שליט"א, כי הם קררו האמבטי תחלה, ועשו מרותחים פושרים" ועוד יותר בחריפות על ה"ישא ברכה".
- ספר שהוסיע בחו"ל וקובע ברכה לעצמו הוא
 קונטרס תורת יהונתן. ר' יהונתן ב"ר אברהם יצחק [אבלמן] מחאראשץ וכעת מורה ודאין כביאליסטוק. שני שערים. / וילנא, דפ. רי"ל מ"ץ, תרמ"ט. / מג, ט ד'. 8°
- „קונטרס זה הוא תשובה על שנת השבע, אשר בו יתבאר דין עבודת קרקע בשמיטה בזה"ו בא"י לכל פרטיו וענמיו" נתעורר לחברו כשראה שדנו בזה גדולי הדור במכה"ע. בעשרת פרקי הספר דן אם שביעית בזה"ו מה"ת או מדרבנן. היתר דארנונא, מכירה, השכרה, איסור דהסקעה מתרומ"מ (מהר"י ט"ב 73) כותב שלא ראה מי שעורר זאת) ולא תחנם, מכירה לישמעאלי, ואם מותר לישראל לעבוד אחרי

שמכרה. בסוף, מכתבו של הגרי"א מקובנא מטי"ו סיון תרמ"ח להתיר המכירה לישמעאל דוקא, וליד בערכאות גם בביד ישראל.
המחבר שב לנושא זה בתשובותיו זכרון יהונתן (24) ושם נכתוב מה ששבתו החזון איש.

[14 א] ר' חיים יעקב הכהן (פינשטיין) שד"ר צפת, נסע שנים מספר אחרי ר"י ספיר בעקבותיו לאסיה המזרחית, והדפיס בכלכתא שבהודו בתרל"ד, ספר אמרי שבת לברר איסור הליכות מסילות הברזל בשבת, ואי"ז דומה לספינת קיטור. עתה הובא לביה"ד שנית ע"י ידידו ר' ברוך דוד כהנא מצפת (קראקא, דפ. ר"י פישר, תרמ"ט. 12°) בתוספת קונטרס חוק השמיטה משנת תר"ח"ס (דפים סב-סח). בו מתנגד להיתר, ומתוכח עם הרבנים הספרדים (7). מסקנותיו: א. מותר למכור כל זכות שיש לו בקרקע א"י. ב. להשכיר מותר רק בהבלעה. ג. עבודת הארץ ליהודי אסורה בכל אופן. ד. שורים וכלי מחרישה מותר למכור לגוי. ה. מחמת ארנונא מותר לזרוע בצמצום רק עבור מנת המלך. ו. רמלה היא מכבוש עולי מצרים ואסורה בעבודה בשביעית. ז. ספק א"י ספק סורי אסור בעבודה בשביעית. מספר דפים מהספר נדפסו בדם. פרומקין בירושלים (ש. הלוי). ממנו העתיק ונתן בכליו בעל "ברכת אברהם" (21).

כיצד נהגו באמת המתישבים בסערה שקמה בעד ונגד? על כך אפשר למצוא בספרו של אכר חרדי מתושבי פ"ת, דברי מרדכי" מאת ר' מרדכי דיסקין מהורודנא (ירושלים תרמ"ט) שהוא מקור חשוב לתולדות הישוב בארץ, עזרת הברון, סדר עבודת האדמה ופרטים על עמדתם של הגרילי"ד קרובו ורנ"ה מיפו. בחלקו הרביעי (עמ' 66-51) ידבר על מצב ירושלים כעת ועל ענין השמיטה. ובדרך כלל נוכל להעיד, כי לא שמרו בשנה הזאת את היתר השמיטה כפי שיצא מאת רי"א. מפני בלבול המחזות ורוב המהומות שהיו במכ"ע... כעבור שלש שמיטות שב להדפיס מה שנתחדש בהישוב מאן, ואודות השמיטה הנוכחית ב"מאמר מרדכי" (ירושלים, רי"ד פרומקין, תער"ב, 12°) אליו נסמחה מהדורה שניה מספרו הראשון.
ר' מרדכי גינפגל יפה מיהוד יצא לימין רבני ירושלים, בהדפיסו, לא עת לחשות", (ירושלים, דפ. סלומון, תרמ"ט, ע' 2, 4°).

ר' שמשון ב"ר רפאל הירש עמד בתחילת שנת השמיטה בראש המגביית לטובת שומרי שמיטה. ימים אחדים לפני פטירתו (כ"ז טבת תרמ"ט) מסר ב"ישורון" תרמ"ט, עמ' 832 דו"ח קצר על הכנסות המגביית וקרא להמשכה. בנוגד לנדפס ב"נהלת צבי" שנתון 8 (תרצ"ז), חוברת 8-7-8 עמ' 196, איננה ידועה עמדתו של הרב הירש על היתר המכירה.

לסיום אותה שנה יצא גדול אחד לזרו אודות המצוה ש"אמץ" לו.
א. קונטרס זכר למקדש, יבאר מצות הקהל. חובר מאת פלא"י [=ר' אליהו דוד רבינוביץ-תאומים, האדר"ת] הובא לביה"ד ע"י בימ"ס ר"ש ובנו ר' יצחק סובלסקי [עורך השנתון כנסת הגדולה]. / וורשא, דפ. ר"ח קלטר, תרמ"ט. / [1] יד ד'.
עוד במוצאי שמיטת הרליה נשא דרשה על כך לפני "נכבדים ויקרים" שבאו לביתו

15

בפנינו ביום א' ב' דחווה"מ סוכות תרל"ו. נדפסה מכת"ק במהדו"ב. כעת עורר זאת שוב ביתר פרסום. הצליח בחכמה להסוות זהותו, ע"י מתן הערות לחוברת והסכמה, בצדן של הסכמות ר' יוסף דובר מבריסק ור' שמואל מוהליבר [ידיעתי את המחבר אשר העלים שמו והוא אחד מגדולי זמנינו]. כ"כ גם המו"ל בדבר אל הקוראים, המופיע לפני דף התעמולה ל"כנסת הגדולה" שהושמט במהדורה הבאה. בחמשת פרקי הספר דן בשאלת א. מי ב. מה ג. מתי ד. איפה ה. איך. כשעלה לארץ לפני שמיטת תרס"ג. לא הרפה מהרעיון, והדפיס שם שוב את ספרו בעילום שם "כדבר בעתו" (23).

ב. הוצאה שניה בגילוי שם המחבר בקובץ "הקהל" (64) עם הערותיו מכת"ק ודרשת תרל"ו. מח ע'.

בשנים שאחרי כן הופיעו תשובות הגאונים האוסרים. בראשם ר' יוסף דב הלוי טולובייצ'יק מבריסק שבתשובתו משנת השמיטה העמיק הרחיב בכירור השיטות. לסתור אדני ההיתר. נדפסה מאוחר יותר, כתשובה ראשונה בחלק ג' מספרו חידושי בית הלוי (וורשא, תרנ"א, דפים ב"ט:).

גם בעל "סדרי טהרה" בין האוסרים, ומחמיר בעבודת קרקע. קונטרס זה דבר השמטה. ר' גרשון חנוך ב"ר יעקב לינר מראדזין. לא דאיתו, וכנראה לא נשתמר בידינו. עליו כותב הגר"א מלובלין בשלום ירושלים לברור (36) דף סא: "שמעתי מר' דוד מטומשוב המסדר הקונטרס". המחבר עצמו מזכירו ג"פ בספרו "עין התכלת" (וורשא תרנ"ב). בעמ' 32 מכתבו לרי"א מקובנא מיום י"ג ניסן תר"ן: "הנני שולח בזה שני מאמרים על דבר השמיטה שמה נתבאר איסור השמיטה גם בזמן הזה... ולא האמנתי שכבוד הדר"ג הי' המתיר... ובעמ' 37 מכתבו להגריי מקוטנא ממוש"ק לס' ועשו להם ציצית תר"ן פה וורשא: "והנני שולח בזה שני קונטרסים, בהם נתתי חלק לשבעה היא שנת השמיטה בכירור הלכותי, וגם לשמונה הם שמונה חוטי ציצית, לבאר דיניהם עם התכללות התכלת". חוזר על כך שוב בעמ' 249 "כי כבר חברנו בעוה"י בזה קונ' ארוך בביטול דבריהם. ולהחזיק ידי שומרי מצות שמיטה".

16

הנצי"ב פרסם דעתו עוד בערב השמיטה ששביעית בזה"ז מה"ת, אבל הדפיס זאת בתשובותיו רק אחרי כמה שנים.

קונטרס דבר השמטה בתוך שו"ת משיב דבר. ר' נפתלי צבי יהודה ברלין ר"מ ואב"ד דוולאזין / וורשא, דפ. הלטר-אייזנשטט, תרנ"ד. / חלק יו"ד אחרי סימן ג"ה, דפים נה: -נט.

17

תשובה זו כתב לגבאים המשתתפים עמו במצוה זו [חובבי ציון], ותמציתה שאין לעבוד האדמה בשום פנים, ירקות אפשר לקנות מהגויים, וכדי למנוע קלקול דבטלה יש להנהיג מרכיצי תורה ושיעורים, והברון יסייע גם במילי דשמיא. כתב כעין זה שנית לר' יודל לובעצקי מו"צ ברית. במכתבו להרב אב"ד דנוירק אוסר אתרוגי א"י קדושת שביעית נוהגת בהם, ואחרי דו"ד שהיה לו עם הגר"ש סלנט, מוסר כיצד נהג הוא למעשה. מדבריו: "ושמענו שנחברכו תבואות הששית, מה שלא היה כבר עשר שנים... ואין זה אלא השגחת ה' כדי שימצאו רצון לשמור משמרת התורה... שאם

36

לא ישמרו מצות שביעית, הרבה עונשים יש למקום ית' כמו עצירת גשמים וארבה וכדומה ח"ו... קיום האומה הישראלית אינו ע"פ שכל אנושי וטבעי... ועוד: "וידע שאנשי ליטא ואנפי נדבחהם לא"י אינו להחיות איזה אנשים, אלא להושיב נשמות אה"ק, ולא מהוו פלשתינא, אלא קדושת א"י, ואחרת יסלקו ידיהם, ולא יוסיפו להיות גורמים מצוה זו בעבירה...". צולם מחדש, ניו יורק, תש"ו.

מפלפל בדברי תשובות אלו ספר

הלכה מפוררת. ר' טובי (ר' טעבעלי) ראזענמאהל. / וורשא, דפ. רי"ז 80

18

אונטרענדלר, שבתון יהי לארץ (תרנ"ה). / ד, כג ד'.
 בו מכורר הלכות שמיטת הארץ בא"י ותרו"מ ומהאחרונים והיין מא"י משנת השביעית שהמה אסורים בין לאנשי א"י ובין לאנשי חו"ל, ממשניות וברייתות ומגמרות ירושלמית ובבליית לאמתה של תורה". המחבר חושב ירושלים, שנמנה בין הזוחותים על כרוו תרמ"ט, מזרו את בנו המו"ל ר' מרדכי אברהם אבלי, שבקר אז בארופה להשיג תורמים ומסכימים לספריו "פרי מרדכי אברהם" א"ב, להדפיס ספר זה עוד לפני השמיטה, כי אף שכבר הורה זקן [הבית הלוי לאסור] מ"מ דבריו לפלפולא, ואילו בחבורו יש נוספות לאיסור בשל עכו"ם ולענין מעשר. מפלפל בתשובות ביה"ל והנצי"ב, אם כי מסכים לאסור. בנו בהג"ה מחזק זאת ואוסר הפירות. הוא מחבר הספר "פרי מרדכי" (תרמ"ה).

יכול דל מציין את שמיטת תרנ"ו. בשנה זו הסכימו גאוני ירושלים ריל"ד ורש"ס להצעת רנ"ה למכור את האילנות של ישראל (בלי הקרקע) לגוי ע"מ לעקור. [לקראת השמיטה הבאה הציע רנ"ה להוסיף בשטר המכירה שאם הגוי לא יעקור את האילנות תחול מכירת הקרקע לזמן של שנתיים]. רנ"ה התנגד להיתרו של ר"א למכור שדות זריעה. ב"שנת השבע" (70) עמ' רט: "מאז ועד היום כמעט לא הפסיקו לטעון שההיתר שנתהגים בו לפי הוראת הגרא"י קוק הוא ע"פ הסכמת רנ"ה, המהריל"ד, המהרש"ס והאדר"ת אשר הם לא הסכימו למכירה לזמן ורק הורו היתר של שעת הדחק לאילנות". כעין זה ב"שש תשובות" (73) עמ' עדיה. אחרים נמשכים אחרי הדברים שנמסרו ב"הוראת שעה" (28) ועדותו של הגרצ"פ "ונצדק קודש" (56) ו"תורת השביעית" (74). ר"א"ז מלצר בכרם ציון (144) כותב שהגריל"ד הסכים לרנ"ה להלכה ולא למעשה.

שלום ירושלים. יכלכל בו כל דיני שביעית. ר' אברהם ב"ר שלמה אלאוראקי [מקושטא]. / ירושלים, דפ. רא"מ לונץ, תרנ"ה. / ה, עב ע'. 120

19

המחבר הוא בן בתו של ר' שלמה אמריליו משאלוניקי בעל "כרם שלמה". עלה לארץ בשנת תק"ץ, ואסף בשקידה דיני ושבחי א"י וירושלים, בתוכם עניני שביעית. כתי' הספר, גדל הכמות (60 בויגן פוליו) נשתמר בידי של האספן הירושלמי הנודע ר' יצחק בכר מיכאל בדהאב. בגלל ההוצאה המרובה, הוציא מהם פרקים והדפיסם. וזה יצא ראשונה בקיץ ערב שביעית, עם הסכמת ה"ישא ברכה" ותשובתו (7). בהסכמה ובהקדמה הובלעו הפרטים על המחבר, בעוד שבשער הספר מופיע באתיות גדולות, שם המו"ל בלבד. דבר זה הטעה את כל הביבליוגרפים, ליהס ספר זה לבדהב. כדי להשיב אבידה לבעליה בשלמות, שיקרא שם המחבר על נחלתו, יש לציין זאת גם בספר הבא.

20 תוספת שביעית. כל דיני שמיטת כספים ופרוזבול. הוצאתים לאור יצחק בכר מיכאל בדהב. / ירושלים, דפ. רא"מ לונץ, שנת ששו"ן (תרנ"ו). / 48 ע'. 12° קרוב לודאי שגם קונטרס זה שבסופו שני נוסחי פרוזבול, מתורתו של ר"א אלאזראקי. אצ"פ שלא נזכר. מצוין רק ש.הוא חוברת ב' מספר שלום ירושלים" (19). ראה עוד בכתבי בדהב. עיר של זהב והיא ירושלים דדהבא" יכלכל מעלות ציון ושבחי ירושלים. ובשער השני: הפרדס הוא פרדס ירושלמי שבחי ציון וירושלים לר"א אלאזראקי בספרו שלום ירושלים כתי"י, יו"ל שנית (ירושלים, עזריאל, תרס"ז) ושם כותב המו"ל בהקדמתו, שבחר בשם זה, כי הוא בגי' מתורתו של אלאזראקי, ולא יטעו שזה שלו! אצל בדהבאב היו בכתי"י גם שני ספרים קטנים ועבים מהמחבר, מברשת ציון ומברשת ירושלים שהם דרשות שדרש כל שבת, בזמן הראשלי"צ ר' שלמה משה סווין, עם הסכמתו לדרוש אחד. זמן פטירתו לא נודע לכדהב עד היום הזה (תרס"ז). [גם מ. ד. גאון אינו מביאו].

21 אף לשמיטת תרס"ג יבול ספרותי דל. קונטרס חוק השמיטה בתוך ברכת אברהם. ר' אברהם ב"ר אלי' בארנ ממזריטש. / ירושלים, דפ. ריי"ן לעוויו ושות', תרס"ב. / דפים יג: ט"ו: 8° קונטרס זה הוא גניבה ספרותית. המחבר נסע כבר שנים רבות קודם לכן לחו"ל וקבל מכתבי המלצה חמים מגדולי אירופה. כי הוא ת"ח גדול". בסוף ספרו זה, הדפיס מחצית קונ' חוק השמיטה של משולח אחר (א 14) דהיינו את הקטעים א"ג, ו, י, בשלמות, ממש מלה במלה, וחותרם בהתחסדות. והמקום יאיר עינינו בתורתו הקדושה" אברהם בהר"ג אלי' בארג. הספר עצמו נדפס לראשונה בלי קונטרס זה בירושלים, דפ. ר"ש צוקרמן, תרמ"ב, בח' דפים.

22 א. דיני שביעית — בקצרה — להלכה למעשה. ר' משה יהושע יהודה לוי דיסקין מבריסק דליטא. / ירושלים, תוצאת חדות ישראל (ספר ה). ע"י רא"א זוננפלד, תרס"ג. / [2], ב"ו, [1] דף. 12° את ההלכות ערך הגרילי"ד עוד בשנת תרמ"ט, עבור בני המושבות שבא"י. היו בין תשובותיו של המחבר, ולבקשת רבים נדפסו בקונטרס מיוחד. חזרו ונדפסו ב. בתוך שו"ת מהרי"ל דיסקין, ירושלים, הו' הנ"ל, דפ. מורי, תרע"א. דף ו: ז: 2° עומדים לצלמו כעת מחדש. ג. בתוך, בצאת שנה" (89) עמ' עב-עז.

23 האדר"ת שדרש על הקהל במוצאי שמיטת תרל"ה, והדפיס, זכר למקדש" (15) בתרמ"ט, המשיך לזרוז כשעלה לארץ, אודות. אחת ממצות התורה שנצטוינו מפי הקב"ה ע"י מרע"ה". קונטרס כדבר בעתו. הוכר מאת מדן ז' צורב [= האדר"ת]. / ירושלים, תרס"ד. / יב ד'. 12° רוב הקונטרס כעין ה. זכר למקדש", לקוטים מהמקורות עם הלכות והערות, ואחרי שב. פתח דבר" תמה, מדוע תגרע מצוה זו שלא נעשה לה שם ושארית אצלנו, כותב:

ואשרי הדור שגדולים יהיו נשמעים לקטן כמוני, וידרוש כל רב בעדו בש"ק
 חהמ"ס תרס"ד, בפרט שקצתם מקיימים באה"ק שמיטה כדת. וראה עוד להלן הקהל
 (64) וזכר למצות הקהל (71), ומש"כ רמ"ל זק"ש במאמרו על גושא זה (אחרי 88)
 שהופיע גם כתדפיס מיוחד.

24

קונטרס דבר השמיטה בתוך שו"ת בד"ח שו"ע זכרון יהונתן. ר' יהונתן ב"ר
 אברהם אבא יצחק אבלמן מחורושץ ומו"צ ביאליסטוק. / וילנא, דפ. פ. מ"ץ,
 תרס"ה. / דף קנח :קעז:
 המחבר מקדים, שו השגה הכוללת הערותיו על תשובת בית הלוי שהוזכרה לעיל
 (79 פני 16). מה שהשיב לו על כך הגרי"ד, נדפס בהגהות שלמטה, ועליהן באותיות
 קטנות שוב הערות המחבר. התאריך הוא י"ז אדר תרנ"א. וכן תשובה לאחד מגאוני
 הזמן שליט"א (1) ששלח לו השגות על ספרו תורת יהונתן (14).
 החזון איש מצטט ממנו באריכות (כגון: זרעים, עז) ואומר שבבחו ש.העמיק מאד
 בהלכות אלו, והרבה דברי תורה נתפרשו על ידו (שם, 182). משקל נוסף יש לדברים
 אלו, כשאמרם ידוע כמי שלא הרבה להשתמש בספרי האחרונים מדורותינו, ובספרו
 על שביעית (42) הוא מוכיר רק את בית הלוי (שאינו תחת ידו) ואת הנצי"ב ב.משיב
 דבר" (17).

לקראת שמיטת עת"ר קבלה המערכה תנופה חדשה, כשבראש שני הצדדים עומדים
 אישים כהרידב"ז והרב קוק.
 מקנא קנאת השם, היה כל ימי הרידב"ז. (שם משפתחו וילובסקי לא השתרש, והוא
 נודע בשם רידב"ז, אשר בהקדמה לתשובותיו בית רידב"ז (וילנא תרמ"א) מפרשו,
 כר"ת של: רינת יעקב דוד בן זאב). את פרסומו העיקרי קנה לו ע"י פירושו הרידב"ז
 ותוספות רי"ד, שנדפסו בצד תלמוד ירושלמי. סרטים ביוגרפיים רבים עליו, אפשר
 למצוא בהקדמתו המופלאה עד מאד, לתשובותיו בית רידב"ז (ירושלים תרס"ח) בה
 הוא סוקר תולדות חייו, ירידת הדורות, דרך הלימוד, חבור ספרים ועוד. בתרס"ב
 נסע לאמריקה לכהן כ.רב הכולל וזקן הרבנים לכל ארה"ב וקנדה חונה בשיקגו אך
 חיי הדת שם, ובאותה תקופה, לא הרווהו נחת, ולא התאימו לאופיו הסוער. (וראה
 נימוקי רידב"ז עה"ת, שיקגו, תרס"ד). מלחמות היו לו בקשר להשגחה על השחיטה
 בשיקגו, ונדפס שם על כך באותה שנה, ספר "דברי אמת" מאת יריבו ר' צבי שמעון
 אלבוים. כנראה מסבה זו עזב, ועוד באותה שנה עלה ארצה. בצפת בה קבע משכנו,
 החזיר עטרה לישנה, וע"י הישיבות וביה"ד שיסד, נתמלאה ארץ הגליל תורה. תאור
 מענין וחי על כך, מוסר תלמידו ר' ישעי' איש הורוויץ, בהקדמה לספרו יבא שילה
 (סס. לואיס תרס"ו). בקש לישב בשלוח ולהרביץ תורה, קפצה עליו רוגזה של שנת
 השמיטה.

עוד בערב השמיטה הוציא לאור מחידושויו, שנלמדו בעיון בישיבתו תורת א"י.
 קונטרס השמיטה. הרידב"ז. / ירושלים, [רי"ד פרומקין], ישמוטו בהארץ
 4°
 (תרס"ט). / [1], יב ד'.
 גושא ונותן בה' שביעית... אשר על מדוכה זו ישבו מלפנים ארבע מאות שנים
 בכמה שני שמיטה בעה"ק הזאת [צפת]... וזו שמיטה השלישית אשר לאחר שיצאה

25

הוראת עצה בשמיטה הראשונה שנתישבו אחינו בהקאלאגניעס באה"ק הותרה לגמרי, באופן אשר כל מסי שביעית נעקרה ח"ו ומיותרת היא בישראל. ולמען שלא ישחק ח"ו לגברי שנת השבתון מן הארץ. ולמען שלא יקבע הלכה לדורות, כתבנו הקונטרס הזה [כדי שלא יהא חזקת ג' פעמים] בערב שביעית בתורת חחאה". בהקדמתו המעניינת מספר, שבשמיטה הראשונה [תרמ"ט] היה בוולקוביסק שבפולין, ואת הכסף שקבץ הלח לרווינאי, הרב צדיק בזמוט (ז) בכה כל השנה על ההיתר, שאחרי השמיטות בא ארבה ונתפורו רבים לגלויות, שקנה קרקע ליד צפת כדי לקיים בה מצות שמיטה וחכיתי כדת בעדי ובעד כל קהל ישראל הנפוצים בכל קצות תבל". בסוף, קול מהיכל ה' לתבוא בשומרי שביעית. כבר כאן מוזכרים הגר"נ ויידנפלד (26) שעמד לימינו בחזקת השביעית, והרב קוק (32) ידי"נ, והמבין מחוך לשו"י, איך לבבו הטהור מלא כאב ויגין ואנהה על ההיתר שנשחקע בעו"ה, וכותב ג"כ שהי' אך הוראת עצה, ולא שיחשקע מצות שמיטה מארצנו הק'...

לא הסתפק בדברים שבכתב, והספיע על כמה חרדים שישמרו שביעית. למענם גסע לשריו וללונדון, הנדיב הידוע הבטיח, שלא יגיע נזק לטובתים. בתרע"ב קנה נחלה בעין זיתים להתבודדות, ורק יחידי סגולה באו להתיעץ עמו. בשלהי תרע"ג חלה, ולדעת הרופאים הסיבה, מעמלת מוחו ורגשת לבבו על שפלות מצב התורה, ודין גרמא בניזקין של מחלתו האנושה". נפטר בליל א' דר"ה תרע"ד (יבא שילה). יתר פשריו בעניני שביעית ראה (24, ה ; 30).

- עם קונטרס זה, הדפיס הרידב"ז תוספת של רעו ועמתו במצוה זו.
- 26 א. קונטרס תוספת שביעית. ר' נחום ב"ר יעקב ויידנפלד מדומברובה בגליציען. / ירושלים, [רי"ד פרומקין], תרס"ט. / 5, ד"ט ד'.⁴⁰
- המחבר בקר שנה לפני כן בארץ, בשליחות רבני מדינתו. פגישתו הנרגשת עם הרידב"ז, שבכה על חלול השמיטה, רתמה אותו לפעילות לטובת המגבית, עבור הקולוניות שישמרו שביעית. פרסם כרוזים בכל תפוצות הגולה, וקול קורא לתמוך בענין, עליו חתמו כמעט כל גדולי פולין והונגריא, ואצלו היתה הכתובת למשלוח כספים, פרטים אלו כלולים בהקדמות הרידב"ז והמחבר לקונטרס. הרידב"ז מלווה בהערותיו.
- ב. נדפס בידים טניות מדברי סופרים ע"י המחבר, בסוף ספרו משמרת להבית (31), וראה לעיל(24).
- ג. הופיע טוב בצלום מהדורת פאת השלחן עם בית רידבו (ה4).

- 27 שני הקונטרסים נכלחו אל גדולי הדור, ועוד באותה שנה נדפסו דברי המסייעס.
- א. קדושת שביעית. ר' אברהם מענדיל שטיינברג מברודי / ירושלים, [רי"ד פרומקין], תרס"ט. / יג ד'.⁴⁰
- יצא לאור ע"י ר' אברהם אביש מרדכי הלוי אייוען מירושלים עם הערותיו. תשובת המחבר, הארות להערות טניות. מפלגל בחריפות ובקיאות, לחזק את קדושת שביעית שנת השבתון, מסכים עם הרידב"ז בסתירת ההיתר, וקורא לתמוך בשומרי שביעית. תאריך הכתיבה: כ"ג תמוז תרס"ט.
- ב. הופיע טוב בצלום מהדורת פאת השלחן עם בית רידבו (ה4).

מדבריו: "הטעו הרבנים משום ארנוגא, ובאמת חוק הממשלה יר"ה, דשדה שאינו נורע פטור מן ארנוגא, והשוואלים מבקשים להטעות את החכמים, ואוי לנו אנא נשא את חרפתנו. הגויים הערבים מניחין שדוניהם בור אחת לג' או לד' שנים לטובת האדמה, וב"י חורשים וזורעים בלי הפסק אף אחת לשבע, אי"ז כ"א למען ח"ו להלל קדושת הארץ...".
 עוד מי שפלפל בדבריהם, הוא רמ"מ קירשבוים בקונטרסו תורת השביעית (להלן א 39).

הרב שטפל בסדור המכירה כותב (בערך שביעית (43) עמ' 30): "ראיתי שרב מפורסם [הרידב"ז] הדפיס קונטרס בענין שמיטה (25)... אז הייתי מוכרח להדפיס ספר מיוחד על ענין ההיתר.

הוראות שעה. ר' יוסף גבי ב"ר אברהם הלוי ראב"ד ומו"צ דפעה"ק יפו. בעהמח"ס "בכורי ציון" [ספרו הראשון, ירושלים, תרס"ג]. / ירושלים, חש"מ, שבתון יהיה לארץ (תרס"ט). / [4], 128 ע'.
 -מערכה בדין פירות עכו"ם, אם נוהג בהן דין קדושת שביעית, ואם מותר למכור או להשכיר להם קרקע בא"י, ואם מותר עבודה ע"י ישראל או ע"י עכו"ם, וכל פרטיהן ודקדוקיהן, וכל המסא ומתן שהיה בין הגאונים שבארצנו הקדושה בהשמיטות שעברו, וביחוד של הגאון המקובל מר חותני זצ"ל עם הגאון רשכבה"ג מהיר"ל דיסקין וצוק"ל בשנת תרנ"ז...".

לספר, שמטרתו לברר ההיתר, הסכמת הרב קוק מיום כ"ז אלול תרס"ט. כלולים בו חליפת המכתבים שבין חותנו והאדר"ת, ומכתבו של הגר"א מקובנא, שמתיר לשמיטה השניה בלי שינוי. חמיצת סקירת העבר בפרק ל"ב, נוסח החווה ודיני תפוזים.

הרידב"ז גרם לחיבורו של ספר נוסף. קונטרס הלכות שביעית. ר' יחיאל מיכל ב"ר אהרן טוקצינסקי. / ירושלים, דפ. אחים סלומון, עתר. / כח ע'.
 12°

בשער השני: "כולל פסקי ההלכות הרגילות, ועיקרי הדינים הנוהגים בשנת השביעית, על פי מסקנת רוב הפוסקים... ובשולי היריעה, חקרי הלכות הערות וספיקות, ומראה מקומות נחוצים. בתוספת הערות והארות מארבעה גאוני הזמן אשר בא"י (להלן).
 -בתור הקדמה" מוסר ש. הרידב"ז הי' הראשון שעוררני לערוך הלכות שביעית. נו"נ עמו ושבתתי הערותיו והערותיהם של ר"ח ברלין, רי"י דיסקין ורא"י קוק. ח"ז ר"ש סלנט אמר, שכאשר תגענה תשובות הרבנים, יהיה דעתו באיזה ענינים, אבל היה כבר חולה ונפטר, מאלפי תשובותיו, לקטתי כמה גרגרים בעניני שביעית". מלבדם משבץ מחכמי עץ חיים [גם מהגרצ"פ].

לימים נעשה מראשי המדברים בענין השמיטה, הלכותיה ובעיותיה. לפופולריות זכה ספר השמיטה (65) שלו, שהוא גלגולו השני של קונטרס זה. כתב ערך שמיטה ב. אוצר ישראל".

ושוב פרסם הרידב"ז, "בדין פירות שביעית שנתגדלו בעבירה, אם מותרין לפי ישראל או לא".
 קונטרס הלכה למעשה. קבוצת מכתבים מכבוד מרן רידב"ז, ששלח לחכמי

ורבני ירושלים אשר דרשו מאתו להורות הלכה למעשה קבועה לדורות. / ירושלים, [דפ. רי"ד פרומקין], עתה. / [2], ז' ד'.
4°

בפתח דברי שופך מר לבו על שמאשימים אותו שעשה „שנאר גישעפסט“ מהשמיטה. תוקף בהריפות את כנוס ראל"צ, שהתיר פירות שביעית פירות עבירה, ובמיוחד את „שץ המכנה א"ע להבדיל בצלאל“ והשני לו „מין המן דמתקרי מרדכי [בן הלל] הידוע. שיצא מכלל ישראל ומכנה א"ע בשם כהן...“

המכתבים: א. פסק לאסור ענבים מכרם ישראל שעבר על לא תזמור. ב. עוד בענין זה להגר' שלום אייזנבך [בסופו: ועיין בקונ' ה' שביעית שחבר הרב ר"מ טוקצינסקי (29) מש"כ בשמ"י]. ג. לר' פנחס עפשטיין, מצפת יום ו' מנא"א עת"ר. ד. לר' אביש מרדכי אייזען [בסופו: „וידע כ"ת נ"י אשר אני מחכה, אם ינצחו הפרושים להצדוקים בשנה הזאת, אז תשוב השמיטה לארצנו הק'...“]. וכן נוסח וחתימות פסה"ד מבתיד"צ פרושים וחסידים ור"ח ברלין מב' אלול עת"ר, שהמכירה אינה מתרת פירות מעבודת איסור, והוספה מהרידב"ו.

בסוף מכתב ד' כותב הרידב"ו, וצריך לעשות חיבור כמו ש"ע על הלכות שביעית", לא הספיק לו פאת השלחן (4) נדפס בשנת תרע"ב (ב) עם הגהות הרב קוק, ובאותה שנה הוא מדפיס הלכות שביעית, עם פירושו שו"ע לשבת ובית רידב"ו (1) וספר גוסף בעל שער מיוחד:

31 א. קונטרס אחרון משמרת להבית. ר' נחום ב"ר יעקב וייזנפלד. / ירושלים, [רי"ד פרומקין], תרע"א(ב). / 1, 40 ד'.
2°

הערות על ספר בית רידב"ו, עם הערות הרידב"ו ורא"א אייזען, גם על מכתבי רא"מ שטיינברג הנספחים [בהם מצטט מספרו קדושת שביעית (27)].

8° ב. צולם מחדש עם פאת השלחן שביעית, תשכ"ה (4). כח ד'.

כתב יד שלם של המחבר, חידושי „חזון נחוט“ על כל זרעים, נמצא בספרית סינסינטי, וכבר נמצא התורם, שיממן צלומם של כמאה דפים שעל מסכת שביעית, על מנת לכוונם ולהעמידם לשמוש המעיינים, בהיכל „כולל חזון איש“ בבני ברק.

כנגדם יצא עוד בשמיטה עצמה עמוד המתירים, שהעמיק הרחיב לבסס את ההיתר בספרו

32 א. שבת הארץ. הלכות שביעית. ר' אברהם יצחק הכהן קוק אב"ד בעיה"ק יפו והמושבות. / ירושלים, דפ. לעווי ושות', [עתה]. / גה, יו, ג ד'.
8°

תחלה בא מבוא רחב לברר יסודות ההיתר, בו מתוכח המחבר עם „ידידי הגאון הרידב"ו שליט"א בקונ' השמיטה (25) אשר לו“ ומסיים: „וצריכים אנו להשיקט לב היושבים והמתישבים באה"ק, שהם מוכרחים להשתמש בדרך היתר זה כפי המדה המוכרחת, להודיע אותם כי אשרי חלקם, וכי טוב גורלם שזכו לשבת בנחלת ד', ושהם שמים לב לקיום המצות התלויות בארץ כפי כחם, ומה שאי אפשר לקיימן, הם מתנהגים בהן ע"פ דרכי הוראות חכמים, להפטר מחיובם עד עת רצון, והלילה להוציא לעז על ישראל קדושים...“

„הספר עצמו סודר לפי הלכות שמטה ויובל של הרמב"ם [האותיות הגדולות]. על יד דברי הרמב"ם, הוא מביא את כל שיטות הראשונים והאחרונים בצורה קצרה ומרוכזת [הדינים בלא ציון המקור, מס' פאה"ש (4) עפ"ר] אף גם את דעתו הוא הלכה למעשה.

בקונטרס האחרון שגלוה בסוף הספר, הוא מברר את יסודות חידושי מש"ס בבלי וירושלמי דברי הראשונים. (נרי"ה בדב"ה ש (51) עמ' 75).
 -באותה שנה [עת"ר] רבו השואלים והמתוכחים, ותשובותיו הלא הן כתובות על ספרו -משפט כה" (45) הלכות שמטה ויובל (נרי"ה שם). בעמ' קל"ד תשובה מב' אר"ש תרע"ן לר' צבי הירש קאהן, על הערותיו לשבת הארץ.
 חומר רב אחר נמצא במכתביו שנדפסו ע"י בנו, וסודרו לפי שנות כתיבתן ב"אגרות הראי"ה" (ירושלים תשג"ו) ושנית ע"י מוסד הרב קוק (שם תשכ"ב). במפתח קצרו במקום שהי' להארץ. דעתו החיובית של ה"חזון איש" על ספרי ההלכה שכתב הרב קוק, ראה בילקוט דעת תורה (שבסוף עקבתא דמשיחא, תשכ"ב).
 ב. מהדורה שניה בהוספות ותקונים. / ירושלים, דפ. העברי, תרצ"ו. / יד, [2], קלב ע'.
 4°

י"ל ע"י האגודה להוצאת ספרי הרב, כשמיני בסדרת ספרי מערכת ההלכה. בהקדמת בנו ר' צבי יהודה מ"ז אלול תרצב"א, שבגלל קירבת שנת השבע, הוקדמה הדפסת ספר זה שאפס ואיננו. נוספו להוצאה זו: א. הערותיו לה' שביעית שבס' פאת השלחן (4) הוי' לונץ (ב) המשלימות ומבארות ד"ק שבשבת הארץ. ב. הערותיו לקוני' -הלכות שביעית" (29) לרי"מ טוקצינסקי, אשר באו שם מקוצרות מחוץ מקורות מכ"ק, בדיקת המקורות, זירונו ההדפסה ע"י הגרא"ז מלצר, תוספת הערות מהאדר"ת [חותנו].
 ג. מהדורה שלישית. בהשמטת הקדמת בנו. / ירושלים, מוסד הרב קוק, תשי"א. 4°
 / — קלב ע'.

ד. הדפסה חדשה, שם, תשכ"ה.
 מאמר "שבת הארץ" שהוא סקירה עיונית על הספר [למעשה אינו אלא המצית] הדפיס הרב משה אוסטרובסקי [=המאירי] בח"א של הקובץ "אזכרה" (ירושלים תרצ"ו) במדור דברי הרב, עמ' רה-רכב. הופיע גם כהדפיס. (י. ורפל).

ספרים נוספים נדפסו נגד ההיתר ובעדו. לאסור קונטרס בדין השמיטה. ר' ארי' ליב ראשקעס שהי' מו"צ בפרור שניפישאק בעיר וילנא וכעת ר"מ ישיבת פרי יצחק. / ירושלים, המו"ל רא"ל גורדון, הדפ. 12°
 רא"מ לונץ, עת"ר. / [2] ד', 67 ע'.
 -יבאר דין השמיטה בזמן הזה מה משפטה, וכיצד צריכים לעשות לתועלת אכרי אחינו בעלי המושבות החדשות באר"ק, כדי לקיים את המצוה הגדולה הזאת כדעת רבותינו ז"ל גדולי ההוראה, ואחינו האכרים יוכלו שאה, מו"מ של הלכה... ובדרך אגב יבוארו בו כמה ענינים בהלכה ובאגדה השייכים לענין השמיטה".
 תוקף בחריפות את מתישבי הארץ שאינם שומרים תורה, וכן את מבקשי ההיתר. מעמ' כד מכתבו בענין שמטה, כנראה ע"ז עונה ר' אלכסנדר משה לפידות אב"ד ראסיין במכתבו מכ"א אדר תרמ"ח, ומציע להדפיס דבריו במכ"ע: "... כי אף שחפשתי צדדי ההיתר וקולות, הוא רק מפני ההכרח, אבל אין ספק אצלי, שהמחמיר יתברך ויצליח בהפלגה כאשר הובטחנו, וכמדומה שלעצמי הייתי עומד בנסיון, ויש תקוה שבזכות זה יבא במוצאי שביעית ב"ד, אך קרוב הדבר שרבים לא יעמדו בנסיון ויכשלו, ע"כ ראוי למצוא תחבולה ע"י מכירה לנכרי, כמו שרמזתי במכתבי

33

שנדפס במכה"ע [המליץ]... במכתבו השני כותב: "...הנה זה מכבר כתבתי להרב הגאב"ד ד"ק בויסק, צדדי היתר לשביעית בישוב אה"ק, והוא שלחו להמליץ, והוא פרסמו בנומר 25, ולפי שרשמתי אז ראשי פרקים כיאות לגברא רבא, ע"כ נמצאו השגות ע"ז בקונטרס קול התור (10) הנשמע בארצנו מהרה"ג אב"ד ויצניווע, אמרתי לפרש שיחתי... ובוה נסתם כל השגות שבקונטרס קול התור". (וראה מאמריו בדבר השמיטה בכנסת הגדולה א' (וורשא תרנ"ג) עמ' 43—39 ובהלבנון שע"כ הותקף בכי מדרשא (דבה"ש הירשגוון) (8)).

ולהתיר

34

דבר בעתו בתוך „ירושלים“. ר' יונה רב ב"ר יהודה בלומברג מדוינסק תושב רחובות. / ירושלים, רא"מ לונץ, עת"ר. / עמ' 208—197. 12°
העורך מעיר שהמחבר „ת"ח מצוין שהתישב ברחובות, השמטנו הביאורים הרבים בהלכה והגדה, מפני שאיננו גר"ג בהל' שמיטה כ"א ע"ד ערכה ויחוסה לזה"ז וגם מפני ששנתנו זאת היא שמיטה ודבר בעתו מה טוב". המחבר מודיע שאינו פוסק בפני גדולים (אף כי משתמש כלפיהם בסגנון זול), רק מעורר שדעתו כי „כל עוד לא התישבו אחינו בא"י ישוב נכון וגמור, באופן שיהא בתכונת ההתנהלות סבוע ומתגלם יחס של „עצמיות“ לא „שעבודי“ אין להרעיש עולמות, ואין מקום לקיום השמיטה“!

המחבר (שהיה סוחר והפסיד במסחריו), השיב על דברי ר' יצחק ליאון בספרו מצות ישיבת א"י (וילנא תרנ"ח) עליו הסכימו גדולים (רש"כ מוילנא, ר"ש מוהליבר, ר"ח ברלין, רמ"ש מריגה). ר' ליב נח באס רב דשאווקאט פ' קובנא שנטה אחרי הציונות, והפץ לפרסם בעם ספר ידידו בלומברג, חבר נגדו ס' תבת נח (וילנא עת"ר) עם הסכמת הגר"י ריינס. [בקונ' תולדות אבות שבסוף שו"ת מילי דאבות ח"ה כותב ר' יוסף מרגליות-יהושע-שלוניגר אב"ד רגנדורף, שחבר ספר נגדו בענין ישוב א"י, כתה"י נמצא אצל נכדו אב"ד בת"א]. ביפו תרע"ד הדפיס בלומברג: מאמר הדבור העברי עפ"י מקורי חז"ל, והוא פרק מתוך ספריו „תורה מציון, וישראל וארץ ישראל, העורך כולו ברוח לאומי דתי, לתחית שפתנו הק"י.

מאוחר יותר, נקבעו בספר דבריו של אחד מגדולי האוסרים.

35

הרושים בעניני שביעית. בסוף שו"ת שאילת דוד ת"א. ר' דוד ב"ר שמואל פרידמן מקרלין. / פיעטרקוב, דפ. מ. צדרבוים, תרע"ג. / דפים יד. כב. 2°
מדבריו: „אחשבה להלכה שהיא צריכה עתה ככל הלכות הנוגעים למעשה, וכמעט עזבתי כל שעורי לעסוק בשביעית... כאשר יעורני השי"ת אוציאו לאור בדפוס... הלכות שהעלו חלודה מרוב ימים שלא נתעסקו בהן... האכרים החדשים מחפשים מורים אשר מאורות לו יראו, ולעצים ישאלו אשר מקלם יגידי להם... כי רבים נתלים על בנין זה, ובראשם אדם גדול? [אם אמת הדבר לא אדע]...“
על המקדש בפירות שביעית דן כבר בפסקי הלכות ח"ב (וורשא תרס"א) פ"ה מהל' אישות הלכה ג'. תשובה י"ח בחי"ד היא בענין קנין עכו"ם בא"י.

שלש שמיטות עברו עתה ב"שקט יחסי". שנת תרע"ז היתה בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה. שדות הארץ שבתו מאונס, בגלל הקרבות שהתנהלו בהן, עד

שהאנגלים כבשו את הארץ מידי הטורקים. את האדמות מכרו לקונסול האמריקאי רייצ הלוי רייא ציטרון מפ"ת ור' יוסף רבי. [פרטים ותצלום ב"מעריב" מיום כ"ד אב תשכ"ה].

שמיטת תרפ"ד אף היא, לא הניבה ספר חדש, והדיונים במדה שהיו, נערכו על גבי כתבי העת. הספר היחיד שהופיע ודוקא בפולין, הוא פרי חידושי שמיטת עת"ר, כפי שמעידות הסכמות רבני לענטשנא לוקוב ויאנוב משנים תרע"גה — מלבד מוצי" וורשא — ותשובת הגר"א מלובלין משנת עת"ר, לשאלת המחבר על שמיטה.

שער שלום ירושלים. חוברת א' הוספה [לספרו ?] שערי תורה. ר' יהודה נח ב"ר אברהם אלכסנדר [בראווער] אבד"ק בארנוב. / לובלין, דפ. רמ"מ שניידמסר, תרפ"ג. / (128) 164 ע'. 8°

המדבר בזה"ז על... וקדושת הארץ ושמיטותי' ואתרוגי', ועל דיני קנין נכרי והגני בארץ, ועבודה בשדותיהם והיתר פירותיהם, וע"ד הערמת מכירת ושכירת שדותנו על שנת השביעית, עפ"י תורת העולה מים התלמך בבלי וירושלמי. ספרא וספרי ופוסקים ראשונים ואחרונים, ותשובות גדולי זמננו. עמדת המחבר נגד ההיתר, ומדף מ' סוקר השתלשלות הענין, כולל העתקת הערך שמטה מ"אוצר ישראל" (ראה 29). בספר מצוטטות תשובות רבות ודיונים בדברי התורת יהונתן (14) והנצי"ב (17). (בעמ' 65: „ובשנת התרפ"ט הוא הקץ הכתוב בספר דניאל").

ספריו הקודמים של המחבר: חקל תפוחין קדישין, וילקוט פרי עץ הדר להעדיף אתרוגי א"י על של קורפו (פיעטרקוב תרנ"ח). אחרי שעלה לארץ הדפיס בירושלים „אבני הלבנון" (תרפ"ו) במצות בנין ביהמ"ק בזה"ז, שער „דלתי הלבנון" (תרפ"ה) היתר כניסה להר הבית בזה"ז, ומלאכת מפרק" (תרפ"ט) נגד היתר ר"ח הירשנזון לחלוב בשבת.

מספר שנים נמשכה הדפסתם של שני ספרים שהופיעו בתרפ"ה:

תורת הארץ. חלק א"ב. מדיני מצוות התלויות בארץ. ר' משה ב"ר מאיר קליערס מטבריה. / ירושלים, דפ. ר"ש צוקרמן, תרפ"ח. / דף קלט. קפד: 2° פרקים ויזח בחלק ראשון עוסקים בשביעית. בהם מתבארת סתירת ההיתר. (מצטט תשו' כתי' לר' מיכל הילפרין שהי' רב בטבריא). המשכו להדפיס גליונות אחדים מחלק שני, והגיעו לתחלת פרק רביעי. בניו מודיעים בשער: „נפסק באמצע הדפוס מחמת פטירתו, ואין אפשרות להדפיס את הנשאר". חוסר האפשרות מונע לא רק פרסום ח"ב בשלמותו, ובו רבים מעניני שביעית, אלא גם הדפסה חוזרת של ח"א שאזל מכבר. במשפחתו הענפה אין בעלי אמצעים שירימו משא זה, אם כי הרצון לכך הביא לאחרונה, להופעה שניה של ספרו הקטן (טבור הארץ). מה חבל שאין גואלים לספר חשוב ויסודי זה.

38 א. אמונת זרעים. ילקוט הגדול על כל סדר זרעים. ר' יהודא ליב ב"ר אהרן מאיר מענדילזאהן מוורשא. / וורשא [דפ. פימענט], תרפ"ח. / מסכת שביעית כט ד'. 2°

„בו מלוטס כל מאמרי חכמינו ז"ל... וסביב שני פירושים הפשוט והארוך... ונולה בסוף קונטרס עיני יוסף מבנו של המחבר, ציגנים הערות על הספר". המחבר הקל

במלאכתו שנים רבות לפני כן, וכבר בתרע"ג הדפיס בוורשא עמ"ס פאה ודמאי. הספר לא נתקבל בהתנגדות כמו ספרי ה"סדרי טהרות" בשעתו, וזכה להסכמות נלהבות, מהחפץ חיים [מן השמים הגיהו לו מקום להתגדר בו] האדמו"ר רא"מ מגור [הכל צריכים למרי חטיא] ואחיו רמ"ב, הגאון מאוסטרובצה [בתנאי שלא יגרע ויוסיף ח"ו אפילו לכתוב ת"ר או תניא או תנן] הגאונים מוורשא ואוסטרוב, והאדמו"רים מסוכטשוב ובומינסק וראדזין. כשנשלם סדר זרעים, המשיך המחבר בעבודתו הו"ל (וורשא תרצ"ה) עמ"ס עדויות בחירתא, עם הסכמות חדשות, בהן נרשמו אלו שהגו בעבר את הרעיון, ולא עלה בידם. ר"מ זמבה [כבר טרחו בזה גדולי ישראל מאז כר"ש סיריליאו (40)] ורמ"ד פלוצקי [מהר"י חגיז רצה לעשות כזאת]. בספר יוחסין ממהר"ל, המובא בהסכמת רי"ש נתנוזן לסדרי טהרות, מוסר שעל מצבת קברו של מהר"ל כתוב, שעשה ליקוט על סדר זרעים וטהרות ובעוה"ר נשרף.

ב. שביעית בלבד, צולם ע"י חתן המחבר ר' שמואל קלקשטיין ובניו. / בני ברק, אופסט ישראל-אמריקה, [תשי"ט]. / כט ד'.
 כולל הסכמת הגרד"ב וייזנפלד, וקונטרס הארות מנכד המחבר (ירושלים, דפ. ספערא).
 וראה דרך סידורו של ספר כלכלת שביעית (46).

באותה שנה נדפס ספרו של אחד מגדולי המתירים.

39 א. אוצרות יוסף. שביעית בזמן הזה. ר' יוסף ענגיל ראב"ד קראקא. / וינה, דפ. אוניון, תרפ"ח. / ג, נב ד'.
 80

בראש הספר, מכתב ר' יצחק מנחם מורגנשטרן מקוצק חתן המחבר, שהתשובה נועדה לאביו ר' ישראל מקוצק-פילאב, כמענה על סדר דבריו בקונטרסו "תורת השביעית" [לחוק שמירת השביעית כהילכתה]. הקונטרס עצמו אבד, והמפלים בו (כהאגרת לגבוכים (80)) מצטטים מדבריו המשוקעים כאן. (הגאון בעל "אבני נזר" כותב בחי"ד סי' תנ"ח תשובה למחור' ר' ישראל, אודות קונטרסו לאהבת אה"ק משנת תרנ"א). [וראה שם סי' תנ"ח תשובתו בענין המכירה בשביעית]. בספרו "שלום ירושלים" על מצות ישוב א"י שי"ל ע"י רי"ב גולדרט (פיצטרקוב, פלמן, תרפ"ה) כותב ששטטה חיוב בזה"ו.

הרי נפטר בתרס"ה, וע"כ יש לקבוע לאיוו משלושת השמיטות הראשונות יש ליחס את חילופי תשובותיהם, בעמ' 90 כותב ר"י ענגיל: "הנה תשובה זו לא גמרת בשעתה? ועתה [תרע"ד] בחזרי על תשובתי כבר יצאו מלבי" ומציין צדדים רבים להיתר השביעית בזה"ו.

ב. דפוס צלום. / בני ברק, בית הסופר, [תשכ"ה].

גם שמיטת תרצ"א, עברה כמעט ללא כל רושם. בשנת תר"צ כותב הרב קוק לר"א ריינק רב דכפר סבא (עד היום לאי"ט) בדבר חילוק בין העבודות, והעצה לפרוש כעין בית (משפט כהן (45) עמ' קמח).

כוכב מזהיר בשמי היהדות, שנועד לגדולות ונגדע באבו, הדפיס בתרצ"ה את ספר תשובותיו. כלולה בו תשובה כ' העוסקת בשמיטה, ונקראת

[39א] קונטרס תורת השביעית בתוך שו"ת מנחם משיב. ר' מנחם מענדיל קירשבוים.
 / לובלין, דפ. עוזר צוועקין, תרצ"ה. / עמ' 108—80. 40
 המחבר גולד בקראקא בשנת תרנ"ו. וחבר שם קונטרס זה בס"ז אייר תער"ב. והוא
 אך בן ט"ז! הדיון הוא אם שביעית נוהגת בשל עכו"ם. פלפול בדברי קונטרסיהם
 של הרידב"ז (25) ר"ג ויידנפלד (26) ורא"מ שטיינברג (27). תוך חריפות ובקיאיות
 עצומה, והסתייעות בספרי שו"ת בלתי מצויים, ומאמרים בכתבי עת תורניים. מסקנתו
 לאסור המכירה [ובמוסגר: אם כי הישועות מלכו ואוצרות יוסף (39) התיירו].
 את קונטרסו שלח להרידב"ז. שהשיב לו תשובה מפורטת בצרוף הסכמה. הם נגנבו
 ממנו, כפי שכותב להרידב"ז במכתבו השני, נדפס כתשו' כ"א, ושולח אליו שתי
 הערות לספרו בית ירידב"ז (14). במקום הקונטרס שרצה לחבר ע"ז.
 בגיל צעיר נתקבל המחבר לאב"ד סקאלא בפולין. בתרפ"ז עבר לפרנקפורט לכהן
 כדומ"ץ ואח"כ כרב, ולקח חבל פעיל במערכה על השחיטה הכשרה. מאימת הנאצים
 עבר לבריסל, נתפס וגורש בשנת תש"ג לאושביץ, בה נספה עם שאר הקדושים הי"ד.
 את החלק השני מספרו זה הדפיס בשנת תרצ"ז. והוא יקר המציאות. נדפס מחדש
 בתוך ספר "ציון למנחם" הכולל שו"ת הערות וחידושי המחבר, עם תולדותיו ונוספות,
 ערוך ומסודר ע"י ידידו הביבליוגרף ר' יהודה רובינשטיין (ניו-יורק, המכון לחקר
 בעיות היהדות החרדית, תשכ"ה).

40
 את פירוש הנשר הגדול רבנו שלחה בכ"ר יוסף סיריליאו על סדר זרעים החלו להדפיס
 בהוצאה חדשה בשנת תרצ"ד (תרומות). ושנה לאחריה יצאה לאור
 מסכת שביעית מן תלמוד ירושלמי. עם פירוש ר"ש פיריליאו (נעתק מכת"י
 עתיק הגנוז בבריטיש מוזעאום בלונדון) בהוספת הערות וביאורים עליו, בכל
 הסוגיות של המסכת בשם אמונת יוסף, ועוד קצת חידושים [בגליון] בשם
 גן ירושלמי. ר' יוסף ב"ר בן ציון הלוי דינקלס. / ירושלים, דפ. ר"ח צוקרמן,
 אז תרצה הארץ את שבתותיה. / קעו, ד ד'. 20
 אחרה שלא לסמוך על החידושים להלכה, בתחלה ברייתות מת"כ פ' בהר, ובסוף פ"י
 הראב"ד שלא היה מצוי אן.
 מדפיסי ירושלמי שביעית (358) העתיקו מכאן את פ"י הר"ש סיריליאו, ומודים לר"י
 דינקלס על כך, אם כי לא הדפיסו חידושי "אמונת יוסף". אין להשיג את הספר שאל
 כליל משוק הספרים.

41
 בעקבותיו יצא
 קונטרס מנהגי שביעית. י"ל ע"י ר' יחזקאל שיינלעזען מחרקאו (מלומדי
 ישיבת רבני רוסיא בעיה"ק ירושלים בביהמ"ד זכרון משה). / ירושלים,
 דפ. ר"ח צוקרמן, תרצ"ו. / ח' ע'. 80
 דיני קדושת פירות שביעית בקצרה לרבנו שלמה ב"ר יוסף סיריליאו ז"ל מגרוש
 ספרד. עוד ליקוטי דינים מאת המחבר פירוש אמונת יוסף (40) לירושלמי שביעית".

המערכה התלקחה ביתר שאת, בשלישית, לקראת שמיטת תרצ"ז. שהיתה בעיצומן

של מאורעות הדמים בשנות תרצ"ו-ט. (בסימן השנה ומאורעותיה השתמש ר' שלמה זלמן עהרנרייך משאמלוי, בכתבו נגד ההיתר בהסכמה לספר בני ציון (49): „ומי יתן שדבריו הטהורים... יעשו רושם בלב אנשי דורינו אשר מקלם יגיד להם... עם היתרים אשר בדו להם נגד רצון גדולי הדור האמתיים... שימו אל לבכם דברים האלה אתם מנהלי ומנהיגי ישראל... ולא לחנם היו הפרעות ונשפך דם ישראל כמים, והוא הכל ע"י חטאים שעושים באה"ק... והשנה הבע"ל הוא שנת ה'תרצ"ח, יהי' שנת השמיטה, ואני שואל: ה'תרצ"ח? וכי ח"ו עוד תגרמו שיהי' רציחה חלילה, לכן נא מנעו עצמיכם מלידתן עוד היתרים בדויים...“).

כמה שנים לפני כן, עלו על הקרקע למחנות הכשרה חרדיות הנוער האגודתי (מכפר סבא) וחפץ חיים (מגדרה) לקבוץ חפץ חיים ונתעוררה אצלם שאלת קיום השמיטה. הרבנות הראשית וחלק מגדולי ירושלים המשיכו לסמוך על ההיתר, אבל כנגדם התייצב במלוא סמכותו ה"ארי שעלה מבבל" מרן ה"חזון איש". לזכותו יש לזקוף החיאתה של מצוה זו בימינו, להלכה ולמעשה.

עלה ארצה באביב תרצ"ג, ואת ספריו המשיכו להדפיס בוילנא. כשנוסד ע"י כולל פ"ת קובץ „תורת הארץ“ (טבת תרצ"ה) שלח להם מחידושי, שנדפסו אח"כ בספרו, בהשמטת הפתיחה האומרת כה הרבה: „למען עשות רצונם, ולמען הגדיל תורה, רשמתי איוה דברים, אבל רק דרך מו"מ, אבל ההוראה מסורה למי שהגיע להוראה, ואכפול שלום באהבה ויקר, אי"ש בני ברק א"י“. (יצוין, כי דוקא בקובץ זה שנתסד על ה' א"י, והופיע בתקופתו הראשונה אף בשמיטה עצמה, אין בעניני שביעית דבר, וכולו עוסק בעניני זרעים אחרים).

ערב שביעית הופיע ספרו הראשון שנדפס בארץ.

א. ספר חזון איש. [ר' אברהם ישעיה ב"ר שמריה יוסף קרליין]. הלכות שביעית. 42
[כ"א סימנים] י"ל ע"י הרב ש. גריינמן. / ירושלים, דפ. ר"ח צוקרמן, תרצ"ז. / [2], עת ד'.

„וכל דבריו הקדושים מכוונים לאמיתה של תורה“ — הגרייני קניבסקי בקדושת שביעית (א77) עמ' כט. בשנה שלאחריה נדפס ספרו על נגעים פרה, ובסופו הוספת שביעית. נכללו עם ענינים המפורזים בספריו האחרים בספר

ב. חזון איש. הלכות שביעית. / כ"ו סימנים, ובסוף סדר השביעית (54). / ירושלים, דפ. המסורה, תשי"ב. עא, [ד] ד'.
נכלל שוב כסטודר מחדש

ג. חזון איש. זרעים. / בני ברק, דפ. קולמוס (גבעתיים), ערב שנת השמיטה התשי"ט [תשי"ח]. / דפים פד-קנד.
2°

מלבד ספר זה, בו נדונו ונתבארו פרטי ההלכות ונסתרו יסודות ההיתר, כתב עוד לעורד קיום המצוה. בקובץ אגרות ח"ב (בני ברק תשט"ז) נדפסו כמה מאגרותיו: סט. התעוררות לשמירת שביעית, רק ברצון תליא. ע. שומרי שביעית בגנה ובשדה במסי"נ ממש, הם עיקר שומרי שביעית. עא. בענין תמיכה בשומרי שביעית. עב. ברכה לתומכי שומרי שביעית. עג. כשמחשבים מחיר הטורה באתרוג של שביעית כמחירו בכל השנים, משכח את ענין מצות שביעית. חובתנו שיהיו מעשינו מכריזים על קיום התורה. עד. לסדר אכסניא בבית שומר שביעית. (מהמפתח).

רישומם של דברי החזון איש ופסקיו, ניכר בספרים וחבורות שהופיעו לאחר מכן.

ראה: הלכות שמיטת קרקעות (55) ירושלמי שביעית (58) שנת השבע (70) הלכות שמיטה (75) לקראת שנת השמיטה (85) ועוד.

חברי הקבוצים התורתיים קבלו את דעתו, וגם פועלים חקלאיים רבים רצו לשמור שביעית. פעולה צבורית החלה, לסייע להם להשלים את הכנסתם, ע"י מגבית נרחבת. ערך שביעית. / ירושלים, דפ. העברי, תרצ"ו. / [1] ד', 60 ע'. 12°
 -חוברת מכילה שורה של הערכות על שמירת שביעית כהלכה מאת רבני ארץ ישראל. יוצאת לאור ע"י ועד קרן השמיטה ש"ע מרכז קרן הישוב בא"י [אגודת ישראל]."

43

שמות הכותבים בחוברת זו: רייצ דושינסקי, רייז מינצברג, ר"פ אפשטיין, ריי"פ ברנשטיין, ריי"ד יונגריין, ריי"פ הלפרין, ריי"מ הורביץ, רמ"א עמיאל, רבי"צ עזיאל, ריי"צ הלוי, ראיז ורנר, ר"ב מרקוס, ראי"ל זילברמן, רא"ש ויינגוט, ר"נ אתרוג, ריי"ד כץ, ר"א זקהיים, ריי לנדא, רא"א אלטמן, רנבי"צ שמושקוביץ, רח"ו חרלפ, רמ"ש קרול, ר"א ריינץ ורייז ויסקי. בסוף 3 עמ' פסקי הלכות ע"י ועדת השמיטה, ותמצית התקציב הדרוש: כפר סבא וגדרה — 900 ל"י כ"א, מחנה ישראל 500. פועלים 12.000 ס"ה 14.300 ל"י לשנה.

מיד באותה שנה נדפסו תגובות המתירים עם השגות על החזון איש (42) ומנהגי שביעית (41). מדרש בני ציון קבוץ לברור הלכות א"י, החל להוציא בתמוז תרצ"ה קובץ, הכולל חידושים ובאורים בהלכות התלויות בארץ, והוקדש כל פעם לאחת ממצוות ורעים. הפעם כמובן: כרם ציון. חלק ג. הלכות שביעית. / ירושלים, דפ. וינגרטן, תרצ"ו. / קלא ע'. 8°

44

התוכן: הגרצ"פ פרנק: היתר מכירת קרקעות לגוי לשנת השביעית [לעומת החזון איש, הוא מבסס מחדש את ההיתר, וכן המאמר הרביעי]. (בעמ' ג וכן מצאתי תשובת הגאון בעל תורת חסד והכוונה לתשובתו בשו"ת זכר שמחה סי' רט"ו). ר' גרונום לנדא: קדושת הארץ בזה"ז. ראי"ד רוזנטל: גדרי עבודות השנה האסורות בשביעית. ריי"א יודלביץ: הערות בענין ההיתר. רייז אויערבך: הקדשות ותדומ"ע בגדולי שביעית. ריי"פ פרנק: חרישה בשביעית. ריי"ב אליעזרי: שביעית בהקדש. ראי"י זלוניק: מהות הביעור של פירות שביעית. ריי יצחק רוזנטל: מהות הפקירא דשביעית. בשנה שלאחריה יצא:

כרם ציון חלק ד. קונטרס ישועת הארץ, כולל עיקרי דיני שביעית. / ירושלים, דפ. מרכז, תרצ"ז. / לו ע'. 8°

בהקדמת הגרצ"פ פרנק מיום ה' תשרי תרצ"ז, עומד על הצורך בסידור ההלכות. חברי בית המדרש שבראשותו, ערכו את כ"א פרקי הלכות שביעית על יסוד דברי הרמב"ם, בצרופן הערות פאת השלחן (4) רידבו (14) ושבת הארץ (32). בקובץ ט' שיי"ל בניסן תשי"ד, הופיעו שני מאמרים. ריי"פ פרנק: שיעור איסור פירות שביעית לאחר הביעור. ריי חיים אקער: גדרי איסור עבודות שביעית. כרם ציון חלק י. עשרה מתוך כ"ז המאמרים המופיעים בקובץ שיצא באלול תשי"ה, עוסקים בשביעית.

הגרצ"פ פרוק: זורע ע"י גרמא בשביעית, גדרי פטור בית לענין שביעית. רא"ד רונטל: בגדרי הבעור של מיני הצובעים, בדין הפירה ועידור בשביעית. רש"א יודלביץ: בענין תקנת פרוזובול. רא"י זלוניק: בדין חלול פירות שביעית לאחר זמן הבעור, גדרי איסור סחורה בפירות שביעית. רבי"ז פראג: בדין מרחץ שהוסקה בתנן וקש של שביעית. רי"ה ברים: בדין לאכלה ולא לסחורה. רח"י אקר: דין זרע כרמו בשביעית והפקירא דשביעית.

בקובץ יא מסיון תש"י מאמר אחד, בדין ביעור בשביעית לר' ישראל יעקב פישר. כרם ציון חלק יב. אשל אברהם. חדושים ובאורים בהלכות שביעית. / ירושלים, טבת תשי"ב. / רכב ע'. 89

הקדמת ר' יצחק רונטל מנהל מדרש בני ציון המו"ל. התוכן:

א. בדין זריעה על פני המים — הגרצ"פ. ב. הערות ברמב"ם הלכות שביעית — הגרא"ז מלצר. ג. בענין חיוב תרו"מ בשביעית — ר"ח מעדניק. ד. בענין תוספת שביעית בזמן הבית וכו"ז — רא"ד רונטל. ה. בענין שביתת שדה בשביעית — רש"ם פרוק. ו.ז. בענין חלול דמי שביעית שאינן ברשותו, בדין הפקר ב"ד בשביעית — רא"י זלוניק. ח.ט. גדרי איסור פיר"ש שנזרעו בעבירה, בגדר איסור ספיחי שביעית — ר"ש בוקסמן. י. בענין סיכה כשתיה — רבי"ז פרג. יא. בדין שמיטה מלה — ר"י ברי"ם. יב. בגדר קדושת פירות שביעית — רח"י אקר. יג.טו. בענין קדושת דמי שביעית, בענין שביעית משמטת את השבועה, הלאה בלי זכיות אי שביעית משמטתו — ר"י פישר. טז. בדין איסור הפסד פירות שביעית — רד"מ איינזשטיין. יז. בענין פרוזובול ה"י לי ואבד — הרב עובדי' יוסף. יח. נכסי רטושין של הערבים שנכבשו ע"י הצבא הישראלי מה הן לשביעית — הגרצ"פ.

בקובץ יג מאמר אחד, לרח"ש בקר, בדין אין קנין לעכו"ם בא"י.

מאמרים נוספים הופיעו ב, כרם ציון (יד) כרם צבי' לזכר הגרצ"פ ש"ל בכסלו תשכ"ג. רא"ד רונטל: שביעית בעבר הירדן. רא"י זלוניק: קנין עכו"ם באר"י. רא"י זלוניק: בדיני בכורים [ובשביעית]. רח"ז גרוסברג: גידולי מים בשביעית. רח"ש בקר: תוספת שביעית. רמ"ל זקש: בכורים בשביעית. רמ"ד הרשמן: תרו"מ בשביעית. רש"א שזורי: שביעית. א"י וקדושתה.

לאחרונה יצא לאור הכרך הראשון מהסדרה החדשה בשם

[448] כרם ציון השלם. אוצר הלכות ארץ ישראל. ביאורים, חידושים וחקרי הלכות, בירורי דינים ופסקים במצות התלויות בארץ. בעריכת הרב יצחק רוזינטאל. ירושלים, מדרש בני ציון, תשכ"ה. פגינציות שונות. 49

כרך זה עוסק בענינא דיומא ונקרא אוצר השביעית. חלקו הראשון הוא מדור שפתי ישנים, ובו נכללים: א. חזון נחום לר' אליעזר נחום רבה של ירושלים לפני כ"ה 250 שנה. נדפס כאן לראשונה מתוך כתי' שעל כל סדר זרעים. החיד"א מעיד בשה"ג על שבחי המחבר וספריו. ב. העתקה שלימה של תשובה ד' בספר שמן המר לר' מרדכי רובינא מחברון. [השוה בצאת שנה (89)]. ג. הר צבי לר' צבי פסח פרוק, י"ח סימני בירורי הלכות (עמ' [לא] קד). מהם שנדפסו בקבצי "כרם ציון" הקודמים, ומהם חדשים כגון שלשת האחרונים: אתרוג שביעית מהו למצוה, אוזב אימתי נוהג בו שביעית, ואם יוצא ביין של שביעית חובת ד' כוסות. כמו"כ חליפת מכתבים עם ר' י

ישראל פורת מקליבלנד. ד. אבן האזל לר' איסר זלמן מלצר (עמ' קה"ק). הערות ברמב"ם הלכות שביעית, ותשובה בד"ן בשול י"ן של שביעית. ה. אהל משה לר' משה חסקין מפריילוקי (עמ' קכא-קכג). ביאורים במשנה ובירושלמי שביעית. הסכמות רצפ"ם וראז"מ הן משנת תרצ"ז, שנת הופעת ספרו כלכלת שביעית (46).

החלק השני כולל: גידולי ציון — קובץ פ"ה בירורים וחקרי הלכות שגדפסו בכרכי "כרם ציון" הקודמים וחדשים, מסודרים בי"ז פרקים של עניני שביעית (עמ' א-ש"ט). בראשם חלוקא דרבנן מהגרא"י אונטרמן בענין בעור חמץ של שביעית (הרחבת מאמרו של שבקובץ "בית מדרש"), כמו"כ חליפת מכתבי העורך עם ר' אליהו משה בלך, וקונ"ג בלוח הארץ עם המפה של ר"י ליברמן, מתוך ספרו משנת יוסף (91). ובסוף הלכות פסוקות (עמ' [שכא]-שצב) הוצאה מחודשת של כרם ציון ד' עם הוספת הגרצ"פ שגרסמו על ידו בגליון לזכרון, בשעריך ירושלים — אם נתחייבה בתרו"מ ושביעית, מ"מ שהיה לרא"י ולדנברג בזה עם רצפ"ם, ותוספת מרובה של הערות חדשות.

הלכות פסוקות שביעית יצאו בנפרד. עם שער מלא. צורחו: כרם ציון. הלכות פסוקות. שביעית. בעריכת הרב יצחק רוזנטל. ירושלים, מדרש בני ציון, תשכ"ה. עו ע'. 8°

האגודה להוצאת ספרי הראי"ה קוק, הוציאה כראשון בספרי מערכת ההלכה, את: משפ"ט כהן. תשובות במצוות התלויות בארץ. ר' אברהם יצחק הכהן קוק. / ירושלים, דפ. וייס, תרצ"ו. / עמ' קיט-קסו. 4°

ובו באים אחרי הלכות ערלה וכלאים ותרו"מ, הלכות שמטה ויובל. וראה מש"כ לעיל אצל ספרו שבת הארץ (32) שמהדורה חדשה ממנו (ב) יצאה בשנה זו. נצטט תשובה אחת שכתב מיפו בכ"א אלול תרע"י, לרא"ב קלוגר מברודי: "צר לי שלא אוכל לשלוח לו [אתרוג], כי של הגויים בחזקת מורכבים, ושל ישראל, אע"פ שאני מקיל לאהרין, מפני הדחק והיי הנפש ממש, לסמוך על ההפקעה, מ"מ כשאני לעצמי אין לי עסק בפירות שביעית ח"ו, ואיך אתעסק להוציאם לחו"ל, ובפרט לגבי דמר, שהזית' לדעתי' לנטות לחומרא בעיקר הענין, שאלמלא גודל ההכרח והדחק, זיסוד קיום ישוב אה"ק התלוי בזה, הייתי ג"א אומר כן... הק' אברהם יצחק ה"ק. אמנם על הכלל כולו, דעתי להתיר בפשיטות ע"י ההפקעה".

יבול מבורך הופיע בשמיטה עצמה, ובו ספרים חשובים. תורת ארץ ישראל. ספר כלכלת שביעית. ר' משה חסקין מפריילוקי (אוקראינה). 8°

/ ירושלים, דפ. ר"ח הכהן, תרצ"ז. / 42, תריב ע'. ג' חלקים לספר. הכולל בתוכו כל מאמרי חז"ל השייכים לה' שביעית, המפורטים בכל הש"ס בבלי וכל הש"ס ירושלמי — חוץ מירושלמי שביעית — וכל התוספות מכל הש"ס, עפ"י סדר המסכתות בש"ס, עם ביאורי כל הראשונים... וגם מכל גדולי האחרונים... ותוספת שביעית משלי באורים וחיידושים... ונלוה אליו גם "קונטרס אחרון" - מעבר הירדן" ו"היתר המכירה".

מסכימים לו רי"א הרצוג, רצפ"ם, רא"ז מלצר, בהקדמה מספר קורותיו, מהות החיבור וסידורו [על סדר מסכתות הש"ס], מפתחות הדינים והחיידושים. בספר דיונים בשיטות הראשונים וגדולי האחרונים בהלכות שמיטה.

47 א. ספר תורת השמטה. עיקרי דיני שביעית. ר' חנוך זונדל ב"ר דוב בער גרוסברג. / ירושלים, דפ. חורב, והיתה שבת הארץ לכם (תרח"צ). / [2] דף, לב ע'. 80

י"ט פריקס לספר. הכולל קובץ הלכות ועיקרי דינים נחוצים בהל' שביעית, מהנשר הגדול הרמב"ם ז"ל, ושאר גדולי הראשונים והאחרונים עד אחרוני זמנינו, עם מ"מ וצינונים מפורטים על כל הלכה והלכה, רצוף לזה קצת הערות נחוצות הנוגעות למעשה" [אף כי מזהיר שאין להסיק מכאן הלכה למעשה]. בהערותיו משובצות גם הערות רבני ירושלים רצפ"ט, רי"ז מינצברג ור"ג לפידות. (לשני האחרונים מכתבים בעמ' י"ג, בענין אם מותר לסחוט תפוזים, הראשון מתיר והשני אוסר. [לשון החזון איש: הדעת נוטה להתיר, וראה מצות שביעית כהלכה (94) פ"ג ס"ג]. באמצע ההדפסה הגיע לידו ספר חזון איש (42) ולכן הוסיף בסוף, נוספות וליקוטים ממנו. אהרי פרי בכוריו זה, המשיך לסדר חיבוריו בעניני זרעים, והדפיס המעשר והתרומה [בהסכמות שם משבחים ספרו זה: ריא"ה הרצוג, רי"צ דושינסקי, רו"ר בנגיס, רא"ז מלצר, רי"מ חרלפ, וכן בהערכת רש"י זיין. הלכות שביעית שבסופו נדפסו לחוד (76)] ועוד.

חזר והדפיס עיקרי דיני שביעית, גם ב"לוח ירושלים" לשנת תש"ה. הבקורת הספרותית גמרה עליו את ההלל: „הדינים מוגדרים בקצרה, ומסוגננים בדיוק רב. בהערות ניתנו הסברות מאלפות וביאורים מספיקים. מראי המקומות מעידים על בקיאות עצומה ועל עבודה שיטתית“. (יצחק ורפל [=רפאל] בכיבליוגרפיה שפרסם בשנה זו ב„הצפה“ ערי"ה תרצ"ט, וראה על רשימותיו להלן שנת תש"ה).

ב. מהדורה שניה מורחבת ומתוקנת. / ירושלים, דפ. התחיה, תשי"ט. / מד ע'. 80 עם הסכמותיהם של הגר"י נסים, הגרד"ב וידנפלד, מכתבו של הגרא"י אונטרמן, והוספות „תוספת שביעית“.

48 ערוך השולחן העתיד. על דיני זרעים. ר' יחיאל מיכל ב"ר אהרן הלוי עפשטיין מנאוהרדק, / תל אביב, ילקוט, [תרח"צ]. / הל' שמיטה דפים כג"מ, ויובל מט"עג. 40

זהו חלקו הראשון של הספר, הפותח בהלכות לקט שכחה פאה ומעשר עני, עם הקדמת ר"מ ברלין מיום טו שבט צ"ח. חלקו השני הופיע בתש"ו. הערכה מפורטת על הספר, כותב רש"י זיין בטופרים וספרים, פסקים עמ' 35-30, ושם מגדיר מה שמאפיין את החיבור וסידורו. הוא מציין שהמיקל בדרך כלל, מחמיר מאד בענין ההיתר, וז"ל בסי' טו סצ"י י': „מה שהקילו בעו"ה בעת הזאת בישובי אה"ק, לעשות בשביעית עפי" שטרי מכירה, זהו עלבון התוה"ק ועלבון אה"ק להאריך פוורינו...“ וראה הערותיו של רא"י וסלנסקי בספרו דבר השמיטה (68).

49 ספר שאלות ותשובות בני ציון חלק א. ר' דוד ב"ר מנחם בן ציון שפירא. / ירושלים, דפ. העברי, תרח"צ. / דפים א.כד: ועוד. 20

לספר הסכמות: ר"ב ממונקטש, רח"ע גרודזנסקי, רש"ז עהרנרייך (העתקנו מדבריו לעיל (לפני 42)) רו"ר בנגיס, רי"ח זריהן ור"ג וידנפלד. [זה ספר תולדות אדם רב

יסודתו קודש תורת השמטה ובירור הלכה על ביטול ההיתר של מכירת הערמה בחוב מצות התלויות בארץ. קונטרסי (26,31) בא זכרם בספרו].
 מהתכן: סי' א: לברר חשבון שנות השמיטה, ואם יש ספק בזה, ואת"ל דיש ספק, אי יש לצדד להקל בשביעית בזה"ו, או לא. סי' ב: לברר אם יש צדדי היתר אחרים להקל בשביעית בזה"ו, ואם מותר לכתחלה, להערים לאפקועי איסור שביעית בזה"ו או לא. סי' ג: הוראת רבנו קשישאי לאסור בתרמ"ה, נעתק מפאה"ש עם בית רידב"ז (14). סי' ד: הוראת מוה"ז רמ"ג ולנשטיין הראב"ה, מועתק מ"החבצלת" כ"ז תמוז תרס"ט. סי' נג: תשו' על מה שפלפו בדבריו ב"כרם ציון" (144).
 בחלק שני (ניו יורק תשס"ז) מפתחות מפורטים לחלק זה, תצלומי ההסכמות, ומכתבו של החזון איש אל המחבר (נדפס בספרו על ערלה). סי' ו' הוא תשובה לרי"פ עפשטיין על שביעית.

50

דבר השמיטה. חידושים וביאורים על מסכת שביעית. ר' מאיר ב"ר צבי סירוביץ. / ירושלים, דפ. ר"ח צוקרמן, תרע"צ. / [4], ב"צ, [1] ד'. 2°
 המחבר שלמד עד שנה זו בישיבת "כנסת ישראל" סלבודקה-חברון, מצוין ששם לו למטרה בחבור זה, לאסוף ולברר כל עניני שביעית לפרטיהם, וסדרם על פי סדר המסכתא. הגרא"ז מלצר כותב בהסכמתו: "וספר כזה ראוי ליצעות ע"י אחד מהגדולים המפורסמים בישראל... בעודנו צעיר לימים עשה החבור החשוב הזה". ברשימת רש"י זוין על הספר, בסופרים וספרים, פסקים עמ' 220-217, מבקר אותו על שמחקה בסגנונו את הרמ"א, חולק על הגר"א, מבטל דעות מהרי"ט ורידב"ז, מתעלם מ"שבת הארץ" (32) ועוד.

ת"ח צעיר אחר, הדפיס בשנה זו את החלק הראשון מספרו, תורת זרעים, שהתקבל מיד אצל הלומדים ובחוגי הישיבות. המחבר, שנקטף שנים ספורות לאחר מכן באמצע צמיחתו, הוא ר' ארי' לייב פומרנציק יליד בריסק, רבו הגאב"ד מבריסק, שלח לו ממקום הרחצה קריניצא הסכמה, ובה אחד מחידושי. כעבור שנתיים נדפס החלק השני בירושלים, דפ. א"י, ת"ש, הפותח בחידושים על מסכת שביעית (עמ' נג"עו, 2°). הספר, על שני חלקיו צולם לאחרונה מחדש [תשכ"ד].

51

דבר השמטה. קדושתה הלכותיה טעמיה. ההנהלה הארצית של ארגון בני עקיבא בא"י. ערוך ע"י גריה. / ירושלים, דפ. הפועהמ"ז (בסיוע הלשכה הראשית של הקק"ל), תצח"ר. / 112 ע'. 12°
 מהתכן: הקדמת ערכה — [גריה]. לקוטים ממקורות על מעלתה. אליעזר אליגנר [חבר בעתיד: על השמטה (87)]: מהלכות שמיטה. גריה: היתר השמטה ותולדותיו [סקירה זו יסודית וממצה, ובה שפע של מקורות. חזרה וצולמה ב"שנת שבתון" (93)]. ד"ר הנס גוסלר: הערך החברתי של השמיטה והיובל. גדליה אונא: שביעית בזמן הזה, הצעות [נדפ' שוב במאמרו לשאלת השביעית, בקובץ שיצא לזכרו ע"י הקבוץ הדתי, ת"ש, ושם גם מאמרו של פרופ' שמואל קליין: לשאלת תחומי בית שאן, בקשר עם הלכות שביעית ותר"מ בזמננו]. גריה: שבת הארץ [קטע ספרותי]. יוסף צבי פינקוהוף: הערך הסוציאלי והכלכלי של השמיטה והיובל, רשימת אישים שנזכרו בחוברת.
 באותה שנה, הוציאה מחלקת ההדרכה של ההנהלה הארצית, חוברת משוכללת בת

ט' עמודי רוחב, הכוללת מדברי הרב קוק על קדושת שביעית, ושביעית בזה"ו. ומאמרו הנ"ל של הנס גוסלר: הערך החברתי של השמיטה והיובל. בגלגולה השני נקראה החוברת „שמיטה“ (88).

כספחה של שמיטה זו, נדפס פירוש חדש לירושלמי שביעית, מתוך פירוש על כל זרעים, שי"ל בשנים תרח"צ-ת"ש.

מסכת שביעית מן תלמוד ירושלמי. עם פירוש החדש שושן בצלאל. ר' בצלאל ב"ר יהושע העשיל הרשושן=רוזנברג מפתח תקוה. / ירושלים, דפ. ב"י דיסקין, תרצ"ט. / נא ד'. 2°

למעלה הפנים, למטה פירוש, ובגליון: מסורת הש"ס ועין משפט. בהסכמת ריא"ה הרצוג מספר, שמכיר את המחבר מעיר לידו, בה יסד חברה ש"ס, והיה נשיאה ומגיד השיעור, לשביעות רצון הלומדים. ספרו הוא „תרומה חשובה ונעלה, לאוצר הפירושים שנתחברו על הסדר הזה" אמנם „חלק מהדברים מתקבלים על הדעת, וחלק טעונים ביטוס ובירור". ברוח זו כותב גם רש"י זיון, בבקרתו בסופרים וספרים, פסקים עמ' 254—249.

שנות מבול ודם באו לעולם. עוד טרם נסתיימה מלחמת העולם השנייה, כבר הדהדו בארץ פעמי השמיטה המתקרבת. ראשון בזמן ובחשיבות להופעה, בכמות ובאיכות, הוא הספר

מעדני ארץ. באורים חדושים וחקרי הלכות בעניני שביעית. ר' שלמה זלמן ב"ר חיים ליב אויערבך מיישיבת עץ חיים. / ירושלים, מדרש בני ציון, בסיוע מוסד הרב קוק, תש"ד. / [12], 296 ע'. 2°

הסכמות נלהבות לספר מריא"ה הרצוג, רצ"פ פונק, רא"ז מלצר [והיות שמבוסס בעיקר בפרטי ההיתר, ובדבר יש מחלוקת גדולה, לא אכניס ראשי בין ההרים] רז"ר בנגיס [ואיני מצטרף למסקנות ההלכה, לא להחמיר וכ"ש לא להקל] רי"מ חרלפ ואבי המחבר הגרח"ל, אשר לו מכתב בסוף הספר בענין שביעית.

בהקדמה סוקר המחבר את תולדות ההיתר שהוצא בשנת תרמ"ח, וההתנגדות שעורר. בספר זה יש משום סיכומי הביירוים והחידושים בשטח זה" (י. רפאל). הספר אזל מכבר ואין להשיגו כלל, מאחר שלא יצאה ממנו מהדורה חדשה. גם בספר „מעדני ארץ" חלק ב' (ירושלים תשי"ב) על ארבעת הפרקים הראשונים של הלכות תרומות לרבנו הרמב"ם, ישנם ברורים בהלכות שביעית.

החוגים ססרו למשמעת החזון איש, גילו פעילות ענפה לשמירת השביעית כהילכתה. א. קונטרס פדר השביעית. קצור דיני שביעית. / ירושלים, דפ. חורב, תש"ד. / ח' עמ'. 12°

בסוף הערה: הדינים הועתקו מספרי „חזון איש" (42). הערה זו מופיעה בשער המהדורה הבאה (ובעמ' 9 שם), הכוללת גם סדר הפרשת תרומות ומעשרות.

ב. בני ברק, דפ. שילה, תשי"א. / 25 ע'. 12°

ג. שם, תשי"ב. / 16 ע'. לקונטרס היתה תפוצה עצומה. נשלח לכל דורש באמצעות נאמן ביתו, ר' זליג שפירא.

52

53

54

נדפס גם בחזון איש (ב42), בעמ' 141-134 של ספר שנת השבע (א70) בשינויים, ובספר דברי יחזקאל שרגא (בסוף 75).
 באגרת לנבוכים (80) עמ' עא: "וכיכ במכתבי חזו"א דיש להקל [בנשמר ונעבד], אבל בסדר השביעית, ששם סדר דיני שביעית בקצרה ומסור לכל, סתם כהמחמירין".
 ד. סדר השביעית. קיצור דיני שביעית, הלכות התלויות בארץ וסדר הפרשת תרו"מ ע"פ פסקי החזו"א. ירושלים, תשכ"ו. נשלח לכל דורש ע"י רב"צ פלמן, בני ברק.
 מהוצאה זו יצאו כמה מהדורות עם תקונים, כמש"כ המו"ל במכתבו למערכת, המודיע" מיום י"ד חשוון תשכ"ו.

ה. והלאה. קונטרס סדר השביעית. תל אביב, דפ. אשל, תשכ"ו. כ ע'. 12°
 בעל הדפוס, ר' שלום סרידמן, מחבר ספר משמרת שלום על בעלי התוספות [שתי מהדורות], מדפיס מפעם לפעם קונטרסים מענייני השעה, על ספירת העומר, או תשעה באב שחל בשבת. כעת מוכה את הרבים, בהפצת חנם של סדר השביעית. בחדשים אלול תשכ"ו—תשרי תשכ"ו, הדפיס שבע (!) מהדורות, כל אחת בת אלפיים טפסים, ועוד היד נטויה. בשער הקונטרס מודפס כל פעם מספר המהדורה. תחלה בא "סדר השביעית" מהחזון איש, כשמדי פעם נוספות הלכות מספריו, תוך התייעצות עם גיסו הגרי"י קניבסקי. המחצית השניה, היא לקט של המו"ל מספה"ק, התעוררות על ענייני שביעית.

הלכות שמיטת קרקעות. נערך ונסדר ע"י הרב קלמן כהנא. / ירושלים, דפ. קצבורג, תש"ד. / [4], נב ע'. 8°

במבוא מוסר המחבר, שכל דברי ההלכה שבחוברת, נלקחו מספרי החזון איש (42) (היו בידו ונערכו במחיצתו, ולכן משנה לא זזה ממקומה, בספר שנת השבע (70) שהתפתח מזה, על אף ההערות שנתקבלו וצוינו שם) סופר סטיות ההיתר מכונת מיסדיו, ומאמץ ידיהם של שומרי שביעית כראוי.

במאמר "שמיטה במהלך הזמנים", פרטים חשובים לתולדות הישוב החקלאי, ושמירת השמיטה בארץ. ב"בירור הלכה" יוצא נגד מאמר הגרצ"פ ב"כרם ציון" (144). קדמה לכך חוברת [א] שמיטת קרקעות, סקירה על מצוותיה והלכותיה למדריך ולנוער, ערוכה ע"י המחבר, שיצאה ע"י לשכת קרן הלמוד של עזרא. ארגון הנוער החרדי בא"י (ירושלים, דפ. חורב ע"י פאג"י תש"ד, 19 חצאי עמודים). בהקדמה מיום כ"ח שבט תש"ד: "בשנת תרצ"ז פרסמתי בחוברת "הנוער האגודתי" (פרנקפורט ענ"מ חוברת 7,8) סקירה על שמיטת קרקעות בשפה הגרמנית. בתסדי השי"ת יש בידי לפרסם היום סקירה שכזו, בלה"ק ובאה"ק. מלבד החוברת הזו, נמצאת תחת מכבש הדפוס חוברת "הלכות שמיטת קרקעות" ... כמובן אין מכוונת הסקירה הזו לפסוק שום דין".

בשנה שלאחריה הופיע [ב] הלכות שביעית באותה ההוצאה (12 דפי רוחב). התכן: א. בעור שביעית; סקירה על מצוותיה והלכותיה — ר' קלמן כהנא [בהקדמתו מניסח חשיה: "בהמשך לחוברת, שמיטת קרקעות" ... נתבקשתי לסדר סקירה דומה..."]
 ב. שמיטת כספים; תכנית עזר לכנוס למודי — ר' משה א. מונק. ההודעה שבסוף: בתור תוספת לתכנית ההכנה לכנוס הלמודי השני, הופיע לוח שנת השמיטה תש"ה.

לעונות הצמיחה והאיסוף הראשון של תנובת הארץ, להשיג ע"י לשכת קרן הלימוד ירושלים. המחיר 40 מא"י".
 המחבר חיבר כבר בעבר, והמשיך גם בעתיד, בעריכת קבצי הלכות התלויות בארץ, על פי פסקי החזון איש. בשמיטה זו פרסם גם מאמרים „על השמיטה“ ב„בתוך“, למחשבה ולבעיות הזמן, וב"שערים".

קפץ עליו רוגזו של אחד מחוגי המתירים (הזמן לטקס המכירה לקראת שמיטת תשכ"ו, על אף גילו הקשיש) המתפלמס עמו בהריפות רבה, לפי סדר דבריו, ומאריך לבסס ההיתר ולהצדיקו.

56 ונצדק קודש. כלפי המקטרגים על היתר השמיטה. ר' אהרן יצחק זסלנסקי. / ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ה. / 8, סד ע'.
 מהקדמתו: „קבוצת המשטינים והמקטרגים, הפיצו חוברת „דיני שמיטת קרקעות“ (55) חובר ע"י צעיר בלתי נודע בשם קלמן כהנא, ויש אומרים ד"ר קלמן כהנא. חוברת זו מכילה בדותות סילופי דברים...“ פגיעותיו העוקצניות האישיות, הרצופות לאורך כל הספר, מנמיכות את רמת הויכוח שלו.

תגובה נוספת הופיעה בספר

57 דיברי משה. בירורי הלכות והיתר המכירה בשנת השמיטה. ר' משה ב"ר אשר פריצקר מורה הוראה בירושלים. / ירושלים, מוסד הרב קוק (דפ. קצבורג), תש"ה. / [5], כו ע'.

רוב הספר בענינים אחרים, ורק מעמ' יו על שמיטה. תוקף את ר"ק כהנא, טוען נגד החזו"א, ונגד עצת רש"י זוין להניח פנת ארמה „שהרבנים לא תקנהו במשך כל השמיטות“. בהסכמת רצ"פ פרנק מיום טו טבת תש"ה, מציג את המחבר, שמש כמורצ' בברידיטשוב שלושים וחמש שנה, וכותב דברים גכונים, בנוגע להפקעת איסור שביעית ע"י היתר המכירה, שהסכימו עלי' גדולי הדור המפורסמים ועמודי ההוראה".

58 הלימוד המוגבר בעניני שביעית, הביא את הצורך בהוצאה חדשה של הירושלמי. א. מסכת שביעית. תלמוד ירושלמי. כגירסת הגר"א מוילנא עם ביאור הגר"א, ועם פירוש חזון איש. / ירושלים, כולל אברכים ב"ב זכרון מאיר (בסיוע עזרת תורה בניו יורק), תש"ה. / עב ד', כג ע'.

בהקדמת המו"ל, מבארים הצורך בהוצאה זו המנופה משגיאות, ודרכי סידורה. מודים לר' שמרי' יוסף [ב"ר מאיר] קרליץ, שהשקיע הרבה כח ומרץ בעריכת הספר הזה, ולמסייעים בחומר וברוח. בסוף, הוספות והערות מחברי הכולל, ולקט ראיות מספרי חזו"א (42) ששביעית נוהג גם בשדות נכרים. (נדפסו שוב בספרו (1)).

ב. ירושלמי שביעית. / בני ברק, דפ. קולמוס (גבעתיים), תשי"ח. / [6], שפה, [1] ע'.

וזהה יוצא לאור בתוספת מרובה [על מה שנדפס בראשונה ע"י כולל אברכים „חזון איש“ בזכרון מאיר]: א. פירוש רבנו שלמה בכ"ר יוסף סריליאנו ז"ל מגירוש ספרד (40). ב. פירוש רבנו אליהו מפולדא ז"ל. ג. פירוש גיר להגר"ר מאיר מארים

ז"ל מקוברין". מלבד ההקדמה הראשונה של המו"ל, נוספת הקדמה למהדורה הנוכחית, על ריבוי ההפצרות מחכמי הישיבות, להדפיס ולכלול כל הנ"ל. במהדורה זו חסרות רוב ההוספות וההערות שבמהדורה א' על שביעית בשדות נכרים.

59

קיצור דינים והדרכה מעשית לשנת השמיטה. הלשכה הדתית שע"י אגודת ישראל תל אביב. / ת"א, דפ. לוריא, תש"ה. / 18, [1] ע'. 12°
 אחרי הדינים באות הטבלאות: א. לפירות האילן. ב. ירקות ופירות האדמה. ג. קטניות ותבואות הדגן. ה. הפרטים נתקבלו מביה"ס החקלאי מקוה ישראל, ונערכו שם לפי הצעותינו, ע"י מר דב צפורי. ד. לוח שנת השמיטה (כולל א"ג). ה. פירות יבשים ומצרכים שונים, כפי שנתקבל מסיטונאים והנהלות בתי חרושת. עורך החוברת הוא הרב מרדכי שלוינגר-יפה, או רבה של אגו"י ת"א (ידיעה אישית).

גם מצות שמטת כספים זכתה לגואל, כשמתוך מאות מ"מ וציונים, הוקם בצורה נאה ומסודרת, בנין מפואר.

60

שמיטת כספים. אוסף מקורות, עם פירושים בירורים ציונים והערות. ד"ר יצחק זאב כהנא. / ירושלים, מוסד הרב קוק [דפ. י.ע. איתאת, אלול] תש"ה. 9, ר' ע'. 8°

התוכן: הקדמה [... הוברות קונטרסים וספרים שלמים נכתבו על נושא זה]. פרק ראשון: שמיטת כספים דאורייתא. פרק שני: הלכות פרוזבול. פרק שלישי: שמטת כספים בזה"ו. נספחות: שטר פרוזבול בפוסקים. שקדנותו וסידורו המופלא של המחבר, ניכרים לנו גם בעבודותיו האחרות, כספר העגונות, תשובות מהר"ם רוטנבורג ועוד.

61

מנחת היובל ויבודותיה. ר' משה דוד גרום. / ירושלים, דפ. קואפ. אחוה, תש"ה. / 16 ע'. 8°

פרק מתוך הספר מדרש גאולת הקרקע. העומד לצאת בקרוב ע"י הקק"ל. הספר נדפס שם (תש"ו) וזהו הפרק האחרון בחלקו השני: "גאולת הקרקע בהלכה ובאגדה" (עמ' קלג'קמז). כולל ד' רעיונות יסודיים כחומר מחשבה, ומבוסס גם על מקורות זרים.

בשמיטה זו כמו בקודמתה, ערך מר יצחק ורפל (=97) רשימה ביבליוגרפית, של חלק מהספרים שהופיעו על שמיטה, ולו כתר הראשונות בעבודה מעין זה. ברם, רשימותיו זרועות שגיאות הדפוס לרוב, והן נעתקו ונדפסו ככתבן וכלשונן, אות באות כמעט, בשלושה מקומות: ב"הצפה" מי"ב תשרי תש"ה [וראה שם ב"ז חשון מאמרו: לפרשת היתר העבודה בשמיטה], בקובץ "ארשת" תש"ד, ובספרו ביבליוגרפיה ציונית-דתית עמ' לר"מ.

בשנה שלאחריה יצאו:

תורת השביעית. ר' יוסף צבי הלוי אב"ד לעיה"ק יפ"תל אביב. / ירושלים, דפ. הורב, תש"ו. / טו, תריט ע'. 8°

62

מיוסד לבאר כל פרטי דיני תורת השביעית... ובו גמצאות מאה ושלישים וארבע

הלכות גדולות. מקורן וביאורן וסעמן, יראה המעיין בספרי „אור ציון“ [כניל]. כולל הקדמה ולוח ההלכות. המחבר זכה להדפיס סדרה של ספרים, על כל מצוה מהלכות התלויות בארץ. ספרו הראשון בעניני שביעית הוא הוראות שעה (28).

63 א. לאור ההלכה. בעיות ובירורים. ר' שלמה יוסף זיון. / ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ו. / עמ' סד"קיג. 8°

החלק השני שבספר עוסק בשמיטה, ובו הפרקים: א. חשבון השמיטה. ב. עשין ולאיון בשמיטה. ג. שמיטה בזה"ו. ד. היתר המכירה. ה. שבועות ושביעית, ועל הקהל. המאמרים נדפסו תחלה ב„הצפה“ חדשים תשרי-חשוון-כסלו תש"ה, וכונסו כעת לכאן. מחמת הצניעות השמיטו עורכי קובץ אגרות חזון איש, שמו של הרב עליו נכתב בח"א סי' קפג: „מקומן הנכבד בחוברת מיוחדת מומן לזמן, אבל אין מקובץ יפה להן במקום שהוא גתונן, והתורה בבחינת שבו", מלבד שסופן ליעשות תכריך לחמאה". (וראה בספר מלחמת מצוה (81) עמ' מט, שמביא תשו"ר י"ז מינצברג משנת תרע"א, שאין לכתוב הדו"ת בעתונים, מפני שזורקין לאשפה, וערוב ד"ת ודברי חול היו כלאים, וחולק עליו „דבומנינו דרכו קוראי העתונות, ונתמעטו קוראי הספרים, עת לעשות הוא להגדיל תורה, והלואי שידיפסו גמרא וש"ע, וידברו בנ"א בשוקים וברחובות בד"ת...").

גם בספרו זה, מצויות כל אותן מעלות שמנו, בדרך כתיבתו הפופולרית של המחבר, ומטבע סגנונו המיוחד, וכמו יתר ספריו, אף הוא רב-מכר, וזוכה למהדורות.

ב. מהדורה שניה עם הוספות ומלואים. / תל אביב, א. ציוני, תשי"ז. / עמ' פה"קמה. 8°

ג. מהדורה שלישית. / שם תשכ"ד.

התעוררות מחודשת באה בקשר למצות הקהל.

64 הקהל. קובץ למצות הקהל ובירור הלכותיה. בעריכת ר' בנימין רבינוביץ-תאומים [נכד אחי האדר"ת]. / ירושלים, מוסד הרב קוק, (תשרי) תש"ו. / יב, קלד ע'. 8°

התכן: הקדמת העורך, פתיחת רצ"י קוק, קוג' זכר למקדש (115) מהאדר"ת בהוצאה שניה, עם הערותיו הנוספות, קוג' זכר להקהל מרי"א הרצוג [תשובה למרכז לתרבות של הפועהמ"ז מער"ח תמוז תש"ה להסיר הפקוקים] מכתב במקהלות ברכו אלקים מיום ג' מנ"א תש"ה מרי"מ הרלם, תשובת רש"ד כהנא רב העיר העתיקה מטו תמוז תש"ה, אל המרכז לתרבות של הפועהמ"ז [בנון] ברורי הלכה על הקהל בזמננו, ר' יוסף הלוי אביד יפו"ת"א על יום הקהל שחל בשבת, רצ"י קוק לבירור הגדרת מצות הקהל, ר' בנימין צבי יהודה רבינוביץ-תאומים: בירורי הלכה בעניני הקהל (עפ"י סדר דברי הרמב"ם ז"ל), מתוך מכתב ר"ת ברלין להאדר"ת מיום י"ב כסלו תר"ץ

לשון החזון איש זרעים (142) ט"ז ט"ו. גמ' ה'...
 גם מצות הקהל דרבנן, דאי אין שמיטה, אין מוצאי שמיטה. ובקובץ אגרות ח"א
 אתר דעת - מכללת הרצוג.
 סי' ר"י: "אסור לעשות כן ריכום על שער החוברת". זכר למצות הקהל" שהופיע
 בשנת תש"ה. נראין הדברים שריכום זה בשער חוברת זו, ולא על החוברת שהופיעה
 בשם זה בתשי"ג (71).

העובדה שבין שמיטה זו לבאה אחריה, קמה המדינה, חזקה עמדת האוסרים, שהרי
 מהור הדבר שהממשלה היהודית תמכור כל אדמותיה לערבי (וראה ק"א ל"שבת הארץ"
 (52) פ"ד ה"ל כט, ומאמרו של ר"ש גורן, תקפו של היתר המכירה בשמיטה לאחר קום
 המדינה האחרון בספרו "תורת המועדים" (ת"א, א. ציוני, תשכ"ד) מעמ' 624). מחנה
 שומרי שביעית, הלך והתעצם בהדרגה. מאידך לא נסוג מחנה המתירים מעמדתו, מבלי
 יכולת להסבית עבודת האדמה, בשנות הצנע והקיצוב, בתקופת השיא של קליטת
 הגליה. ספרים חדשים הופיעו, מלבד מהדורות של החזון איש (142), סדר השביעית
 (1342), שעל פיו, וספר שבת הארץ (132).

65 א. ספר השמיטה. הלכות שביעית — דינים ומנהגים לשומרי שביעית. היתר
 מכירת קרקעות להפקיע שביעית. ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי. / ירושלים,
 מוסד הרב קוק, תשי"א. / קלה ע'.
 8°
 זהו עיבוד מחדש של הלכות שביעית (29) שלו, שלא הסמיק להדפיס בשמיטה
 תרצ"ז.

ספרו התקבל מאד בצבור הרחב וזכה לתפוצה רבה. המחבר מסביר בחלק השני של
 הספר את היתר המכירה, שהרי אי אפשר עוד להעלים עין מן המציאות. אך מדגיש
 שההיתר הוא רק הוראת שעה, והכרעה קבועה צריכה לצאת מکنסית רבנים גדולה.
 וראה מש"כ החו"א ב"קובץ אגרות" ח"א סוס"י צו.
 8°
 ב. מהדורה שנייה, שם, תשי"ח. כמו ע'.
 ג. הדפסה חדשה מאמהות. שם, תשכ"ה.

66 שביעית באדמת הפקר. ברור הלכה. ר' משה צבי נר"ה. / ת"א, דפ. תרבות,
 תשי"א. / 15 ע'.
 8°
 תדפיס מקובץ "התורה והמדינה" ג' (תשי"א). שני העמ' האחרונים, הערות העורך הרב
 שאול ישראלי. בקובץ זה מאמרים רבים על שביעית, ומקומם במפתח כתבי עת.
 בנושא זה דנים שם כמו כן: ר"ש טנביצקי (טנא), רנ"צ פרידמן, ר"א בונסובסקי
 (בינה), העורך, ובקובץ ד' הרב עובדיה הדאיה, והערה בסוף. וראה מש"כ רצפ"פ על
 נושא זה ב"הר צבי" סי' ר' (בתוך 44).

67 קונטרס על דבר השמיטה. ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג. / ירושלים, תשי"א. /
 2°
 בשכפול. טו ד'.
 חומר ששלח ראש הרבנים לישראל, לחברי המועצה המורחבת של הרבנות הראשית.

הלכות גדולות. הפנים הוא מלשון רבינו הרמב"ם ז"ל, ובתוספות דינים מחודשים מהראשונים. מקורו וביאורו וטעמן יראה המעיין בספרי תורת ציון [מודפס כבאר לתורת השביעית]. בסוף צירפתי אליו עוד ספר מיוחד תורת השמיטה והפרוזבול, מיוסד לבאר כל דיני פרוזבול הנהוגים ע"פ תקנת הלל הזקן, ובו נמצאות שלשים הלכות גדולות. מקורו וביאורו וטעמן, יראה המעיין בספרי, אור ציון [כנ"ל]. כולל הקדמה ולוח ההלכות. המחבר זכה להדפיס סדרה של ספרים, על כל מצוה מהלכות התלויות בארץ. ספרו הראשון בעניני שביעית הוא הוראות שעה (28).

63 א. לאור ההלכה. בעיות ובירורים. ר' שלמה יוסף זיין. / ירושלים, מוסד הרב קוק, תש"ו. / עמ' סד"קיג. 80

החלק השני שבספר עוסק בשמיטה, ובו הפרקים: א. חשבון השמיטה. ב. עשין ולאזין בשמיטה. ג. שמיטה בזה"ז. ד. היתר המכירה. ה. שבועות ושביעית, ועל הקהל. המאמרים נדפסו תחלה ב„הצפה“ חדשים תשרי-חשוון-כסלו תש"ה, וכונסו כעת לכאן, מחמת הצניעות השמיטו עורכי קובץ אגרות חזון איש, שמו של הרב עליו נכתב בח"א סי' קפג: „מקומן הנכבד בחוברת מיוחדת מזמן לזמן, אבל אין מקומו יפה להן במקום שהוא גותן, והתורה בבחינת שבוי, מלבד שסופן ליעשות תכריך לחמאה.“ (וראה בספר מלחמת מצוה (81) עמ' מט, שמביא תשו' רי"ז מינצברג משנת תרע"א, שאין לכתוב חדר"ת בעתונים, מפני שזורקין לאשפה, וערוכו ד"ת ודברי חז"ל הוי כלאים, והולק עליו „דבומנינו דרבו קוראי העתונות, ונתמעטו קוראי הספרים, עת לעשות הוא להגדיל תורה, והלואי שידפיסו גמרא וש"ע, וידברו בנ"א בשוקים וברחובות בד"ת...“).

גם בספר זה, מצויות כל אותן מעלות שמנו, בדרך כתיבתו הפופולרית של המחבר, ומטבע סגנונו המיוחד, וכמו יתר ספריו, אף הוא רבי-מכר, וזוכה למהדורות.

ב. מהדורה שניה עם הוספות ומלואים. / תל אביב, א. ציוני, תשי"ז. / עמ' פה"קמה. 80

ג. מהדורה שלישית. / שם תשכ"ד.

התעוררות מחדשת באה בקשר למצות הקהל. הקהל. קובץ למצות הקהל ובירור הלכותיה. בעריכת ר' בנימין רבינוביץ-תאומים [נכד אחי האדר"ת]. / ירושלים, מוסד הרב קוק, (תשרי) תש"ו. / יב, קלד ע'. 80

התכן: הקדמת העורך, פתיחת רצ"י קוק, קונ' זכר למקדש (115) מהאדר"ת בהוצאה שניה, עם הערותיו הנוספות, קונ' זכר להקהל מריאה הרצוג [תשובה למרכז לתרבות של הפועהמ"ז מער"ח תמוז תש"ה להסיר הפקפוקים] מכתב במקהלות ברכו אלקים מיום ג' מנ"א תש"ה מרי"מ חרלם, תשובת רש"ד כהנא רב העיר העתיקה מסו תמוז תש"ה, אל המרכז לתרבות של הפועהמ"ז [בנו] ברורי הלכה על הקהל בזמנה, ר' יוסף הלוי אביד יפורת"א על יום הקהל שחל בשבת, רצ"י קוק לבירור הגדרת מצות הקהל, ר' בנימין צבי יהודה רבינוביץ-תאומים: בירורי הלכה בעניני הקהל (עפ"י סדר דברי הרמב"ם ז"ל), מתוך מכתב ר"ח ברלין לאדר"ת מיום י"ב כסלו תר"ץ

על הקהל ושמתח בית השואבה, הערה נוספת לרי"א הרצוג, הערות בהקהל לרש"י ז"ל, וחז"ל — "עם הקובץ" — ד"ר שמואל זנויל כהנא.
 לשון החזון איש זרעים (142) סי' ג' טו: "נראה דאי שביעית בזמן בית שני דרבנן, גם מצות הקהל דרבנן, דאי אין שמיטה, אין מוצאי שמיטה". ובקובץ אגרות ח"א סי' ר"י: "אסור לעשות כן" רשום על שער החוברת "זכר למצות הקהל" שהופיע בשנת תש"ה. נראין הדברים שרשם זאת בשער חוברת זו, ולא על החוברת שהופיעה בשם זה בתשי"ג (71).

העובדה שבין שמיטה זו לבאה אחריה, קמה המדינה, חוקה עמדת האוסרים, שהרי מזור הדבר שהממשלה היהודית המכור כל אדמותיה לערבי (וראה ק"א ל"שבת הארץ" (32) פ"ד הל' כט, ומאמרו של ר"ש גורן "תקפו של היתר המכירה בשמיטה לאחר קום המדינה" האחרון בספרו "תורת המועדים" (ח"א, א. ציוני, תשכ"ד) מעמ' 624). מחנה שומרי שביעית, הלך והתעצם בהדרגה. מאידך לא נסוג מחנה המתירים מעמדתו, מבלי יכולת להשביט עבודת האדמה, בשנות הצנע והקיצוב, בתקופת השיא של קליטת העלייה. ספרים חדשים הופיעו, מלבד מהדורות של החזון איש (342). סדר השביעית (ג,ב,54) שעל פיו, וספר שבת הארץ (132).

א. ספר השמיטה. הלכות שביעית — דינים ומנהגים לשומרי שביעית. היתר מכירת קרקעות להפקיע שביעית. ר' יחיאל מיכל טוקצינסקי. / ירושלים, מוסד הרב קוק, תשי"א. / קלה ע'.
 80° זהו עיבוד מחודש של הלכות שביעית (29) שלו, שלא הספיק להדפיס בשמיטת תרצ"ז.

ספרו התקבל מאד בצבור הרחב וזכה לתפוצה רבה. המחבר מסביר בחלק השני של הספר את היתר המכירה, שהרי אי אפשר עוד להעלים עין מן המציאות. אך מדגיש שההיתר הוא רק הוראת שעה, והכרעה קבועה צריכה לצאת מנסתירי רבנים גדולה.
 וראה מש"כ החזו"א ב"קובץ אגרות" ח"א סוסי"א צו.
 ב. מהדורה שנייה, שם, תשי"ח. קנו ע'.
 ג. הדפסה חדשה מאמהות, שם, תשכ"ה.

שביעית באדמת הפקר. ברור הלכה. ר' משה צבי נר"ה. / ת"א, דפ. תרבות, תשי"א. / 15 ע'.
 80° תדפיס מקובץ "התורה והמדינה" ג' (תשי"א). שני העמ' האחרונים, הערות העורך הרב שאול ישראלי, בקובץ זה מאמרים רבים על שביעית, ומקומם במפתח כתבי עת. בנושא זה דנים שם כמו כן: ר"ש טנביצקי (טנא), רנ"צ פרידמן, ר"א בוננובסקי (בינה), העורך, ובקובץ ד' הרב עובדיה הדאיה, והערה בסוף, וראה מש"כ רצפ"פ על נושא זה בה"ה צבי" סי' ר' (בתוך 444).

קונטרס על דבר השמיטה. ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג. / ירושלים, תשי"א. / בשכפול. טו ד'.
 20° חומר שלח ראש הרבנים לישראל, לחברי המועצה המורחבת של הרבנות הראשית,

בצרוף בקשה לעיין בדבריים, לקראת האסיפה העומדת לקבוע סופית את הסידורים. א. חוג הרבנים חברי הפועהמ"ז, הגיש הצעה מנומקת של הוראות לסידורים חקלאיים לשנת השמיטה תשי"ב. ביום י"ג אדר"ב תשי"א השיב רבצמ"ח עויאל הערותיו להצעה המנומקת [„בכלל אין דעתי נוחה מכל ההיתרים“], הערות לדברי ידי"ג הראשלי"צ מיום כ"ז לעומר תשי"א לריא"ה הרצוג. ב. דיון נוסף אם מכירה או הפקר [נדפס ג"כ בקובץ יד שאל (ויינגרט, ת"א, תשי"ג) מעמ' ג.] ושכנגוד לדעת הרב ע. הדאיה, מצדדים ר"ר כץ ור"ש ישראלי בהפקרה. כמעט כל הקונטרס כלול בקובץ „התורה והמדינה“ ד' (תשי"ב), ההצעה המנומקת, הערות הרב עויאל, תשובת הרב הרצוג, ומאמר הרב הדאיה, וראה לעיל (66).

הדי הדיונים משתקפים גם בספריו של מחבר פורה, לו שלשה ספרים על שמיטה בלבד.

דבר השמיטה. ר' אהרן יצחק ב"ר ראובן זסלנסקי. / ירושלים, בסיוע המועצה הדתית, תשי"א. / בהכפלה. 1, לט ד'. 4°

מהתכן: להגרי"א הרצוג — הערות לקונטרסו „על דבר השמיטה“ (67), מלואים למאמר סדר העבודה בשביעית (כעין מכתב גלוי לרבני הפועל המזרחי), בדין הפסד פירות שביעית, הערות למאמר „בירור דין חמץ בשביעית“ להגרי"א אונטרמן ב. בית מדרש (ת"א תש"א), הערות ל„דגל ראובן“ ח"ב סי' ל"א — בדניי שביעית = מ"מ עם רי"י וכטפויגל, הערות לערוך השלחן העתידי (48) הל' שמטה ויובל, להגרצ"ס בענין בל תחנם ובל תשחית, לרי"י וכטפויגל בענין פירות שביעית, לרצ"י קוק בענין חרישה בשביעית, לאוקמי גירסא על מאמר רמ"ל זקס ב„סיני“ [יש מקום רב לחשש יוהרא למתאמצים להחמיר בזה יותר מכפי הצורך!].

68

למועד שנת השמיטה. ר' אהרן יצחק זסלנסקי. / ירושלים, דפ. ר.ח. הכהן, בסיוע מוסד הרב קוק, תשי"ב. / מח ע'. 8°

מהתכן: שני מכתבי תשובה להגרי"א הרצוג על מאמרו (67), להגרי"מ טוקצינסקי על ספרו השמיטה (65), להג"ר ישראל רונברג תוכחה על שפרסם ב„הפרדס“ לתמוך בשומרי שביעית! רשימת המתירים, מקורות ושני ענינים אחרים, תחת כותרת זו הופיע ב„דעות“, פסח תשי"ט, מאמר נגד טענותיו של המחבר, כאילו לשביעית בזמן הזה יש דין של ספק דרבנן.

69

בשנת תש"ה כתב המחבר הנ"ל ספר ונצדק קודש (56) נגד הלכות שמיטת קרקעות (55). עתה חזר מחברם של הלכות אלו והוציאן עם הוספות במהדורה חדשה, בצורת ספר א. שנת השבע, ר' קלמן ב"ר בנימין זאב כהנא מחפץ חיים. / תל אביב, לשכת קרן הלמוד ע"י עזרא ארגון הנוער החרדי בא"י (דפ. מל"ן), תשי"ב. / 143 ע'. 8°

70

הקדמה למדריך כיצד ייעזר בחומר. מהתכן: הלכות שמטת קרקעות, סקירות הלכותיות, מדור היסטורי, סדר שביעית (54), מורחבים מאלו שנדפסו בזמן באכסניות שונות.

ב. מהדורא שניה מתוקנת ומורחבת. ת"א, המכון לחקר החקלאות על פי התורה

שע"י פועלי אגודת ישראל, בסיוע קרן הלימוד של „עזרא“ ארגון הנוער
החרדי באר"י, תשי"ח. [2], 190 ע'.
בהקדמה פרוט הנוספות למהדורה הקודמת.

ג. מהדורא שלישיית מחוקנת ומורחבת. ת"א, המכון (דפ. מלן), תשי"ט.
רלט ע'. פקס.
8°

ד. מהדורה רביעית מתוקנת. ת"א, „ספריית“ (דפ. גרפיקה), תשכ"ה.
ר"מ ע'. פקס.
8°

גם בספר „חקר ועיון“ שהוציא המחבר בתש"כ נמצאים מאמרים רבים הדנים
בשמיטה: בחריש ובקציר תשבות (עמ' קח), והשביעית תשמטנה ונטשתה (עמ' קיח).
השביעית והבכורים (עמ' קנג), ירושלמי שביעית פ"א ה"ב (עמ' קנח). לחשבון שנת
השמיטה (עמ' קסד), בדין נסמר ונעבד בשביעית (עמ' רסא).

גם בשמיטה זו נעזר ענינו של הקהל.
זכר למצות הקהל. מסכת דברים ולקט מקורות. בעריכת הרב מרדכי הכהן.
/ ירושלים, ועדת הקהל, ערב סוכות תשי"ג. / 91 ע'.
8°

התכן: הכרות הרבנים הראשיים הרצוג ועוזיאל בהר ציון ברי"ח סיון תשי"ב לקיים
המעמד ולהקהל מהגולה, דבר שר הדתות [שפירא] וסגנו [ורהפטיג], האדמו"ר
מליובביץ' [-מקץ השמיטה נזכרים אנו בזאת המצוה, ומצווים ביתר שאת על חינוך
הבנים והבנות, ובימי חג הסוכות ימי הקהל הבעיל, יתעורר כל רב ומנהיג לעורר
את סביבתו לתוי"ש]. ד"ר ש.ו. כהנא: מאמר מקיף על מקורותיו מגמותיו ופרטיו
של כנס הקהל, לקט מקורות [מהספרים הקודמים (15,23,64)]. ה. א. זוטא: תאור יום
הקהל, הרב ח.צ. טויבש מציריך: הרעיון לזכר הקהל (מוזכר ספריו בלועזית על נושא
זה), תמונות מהקהל תשי"ו, שלוש מאגדות הקהל לד"ר שז"ך.

פעילותם של אנשי משרד הדתות בנידון. הגיעה אף מעבר לים.
הקהל. ר' שמואל ק[למן] מירסקי, פרופ' לספרות הרבנית, ישיבה אוניברסיטה.
/ ניו יורק, תלפיות והמחלקה לחנוך ותרבות תורניים בגולה של הסוכנות
היהודית, תשי"ג. / 26 ע'.
8°

שער נוסף באנגלית. הרפסה מוקדמת מ„תלפיות“ שנה ו' חוב' א"ב עמ' 118-92
[ושם אח"ז מאמרו של ר' יהודה גרשוני על תקיעת הצעזרות בהקהל עד עמ' 123].
יוצאת לכבוד חגיגת „זכר למעמד הקהל“ לבני ישיבות באולם ישיבת רי"א, ולקהל
היהודי בניי באולם מלון קומודור בחוה"מ"ס תשי"ג.
המחבר נתבקש לארגן בארה"ב עצרות הקהל, ולהדפיס על כך, וכן הוזמן לעצרת
באי, ע"י הועדה להוי דתי שליך משרד הדתות, בראשות מנהלו הכללי ד"ר שז"ך.
בתחסיס סקירה הלכתית והיסטורית, וקריאה לחדש המצוה, בצרוף הצעת תכנית
מפורטת. משרד הדתות מכין כבר עתה, את „הקהל“ של שנת תשכ"ו.

דינם של אחרוני שביעית שיצאו לשמינית, גרם לחבור מספר ספרים.
שלש תשבות. שהשיב אדמו"ר מהר"י מ"ב [ר' יואל טייטלבוים] האבד"ק

סאטמאר יצ"ו. בענין אתרוגי ארץ ישראל בשנת השמיטה. / ברוקלין, דפ. האחים טברסקי, תשי"ג. / צד ע'. 8°

המ"ל, משמשו בקודש ר' אפרים יוסף דב אשכנזי, כותב בהקדמתו מיום י"ז אלול תשי"ג. שנתעוררה השאלה לאחר שמיטת תשי"ב, כיצד לנהוג באתרוגי א"י, ונהלקו הדעות בין רבני ניו יורק, והמתקפים עשו פרסום לדעתו של מהר"י ט"ב לאסור, ולכן ברר זאת בספרו, לחברו בסוף ספר מטה אפרים לרא"ז מרגליות.

בספר משוקעות כמה וכמה מהשקפותיו על המצב בארץ, אשר נתבארו בהרחבה בספרו „ויאל משה“ (פה ושם נדפסות תשובות לכמה מדבריו. וראה קונטרס „בירור הלכה: במעלת ומצות ישובה של ארץ ישראל“ שחבר ר' חיים שרגא פייביל פרנק, נכלל בספרו „תולדות זאב“ עמ"ס שבת (חלק שני, ירושלים תשכ"ה, עמ' סד"פ, 2°). שלשת המכתבים הם לרב, שלדבריו נתון תחת השפעת הציונות, ונותף בו על כך עמש"כ שכאילו שביעית תגרום להפסד א"י, נגד דעת תוה"ק שאדרבה עי"ז ישוב עליה.

74
 אותו רב אינו אלא ר' אלעזר כהנוב (ידיעה אישית), ר"מ במתיבתא „תורה ודעת“ וחבר הועה"פ העולמי של אגו"י. כעבור שנתיים הדפיס תשובתו בספרו תורת השביעית. בו יבוארו הלכות אתרוגי א"י משנת השמיטה, ועוד כמה עניני שביעית. ר' אלעזר ב"ר אורי מאיר הכהן כהנאו"ו. / ניו יורק, דפ. בלשן, תשט"ו. / ככ ע'. 2°

לספר הסכמת רצ"פ פרנק [...] כמו נעלמה מכמה וכמה גדולים שבדורינו, ואע"פ שיש מהם שכוונתם לשם שמים, אבל מתוך שתהלת גישתם לעיין בהלכה זה, ה' תחת השפעת רצונם להיות מהמתמירים דוקא...]. בהקדמה כותב המחבר שכבר נתפרסם היתר האתרוגים ע"י החזון איש ורצ"פ, אך מאחר שיצאו מערערים והחליכו כי האתרוגים אסורים, חבר ספרו זה. בו מבוררות דעות כל הראשונים בשביעית בזה"ז. הויכוח נמשך בספר מלחמת מצוה (81) ותשובת המחבר בספרו הגדול פרי הארץ (82).

בינתים יצאו כמה ספרי דינים והלכות. הרב ברוך ישר (שליכטר) אסף ליקט וסידר „קצורי דינים והלכות“ במצוות התלויות בארץ ומנהגים הנהוגים בה (ת"א, סיני, תשט"ו, עמ' 16–12) שביניהם פרק ו': שנת השמיטה והלכותיה, ופרק ז': שמיטת כספים ופרובול. סודר לפי לוח תורת הארץ תשי"ב שי"ל ע"י מדרש בני ציון ובו תקציר מהקובץ „כרם ציון“ (44 ד).

75
 הלכות שמיטה והלכות תרומות ומעשרות כלאי זרעים ערלה ונטע רבעי. עפ"י פסקי החזון איש. ר' קלמן ב"ר בנימין זאב כהנא. / ירושלים, תנועה למשמרת מצוות התלויות בארץ [האדמו"ר מסטראפקוב ר' יחזקאל שרגא ליפשיץ-הלברשטם], תשי"ח. / פגינציות שונות. [יה ע']. 8°

בראשם דברי חיזוק [מהמו"ל] לשמירת שביעית בלי לסמוך על ההיתר. הם מופיעים גם בהוצאה אחרת, זהה לגמרי שיצאה ע"י המכון. ההלכות, הן אלו שנדפסו כקיצור דיני מצוות התלויות בארץ, בסוף הקיצור שלחן ערוך (ירושלים, אשכול, לראשונה בתשי"ד, עמ' יט"לא) בשינוי סדר הפרקים (מפי המחבר).

אחד המוליכים, בקש להדפיס קש"ע עם מצוות התלויות בארץ, ופנה לחזו"א לבקש עצתו, והוא השיב, שיש לחבר פרק זה מתוך ספרי הרב כהנא" (קול סיג"י תשכ"ה בחוברת המוקדשת לו, עמ' 353). פרט זה נזכר גם בהקדמה לספר החדש שהוציא המחבר. מצוות הארץ" (ת"א, ספרייתי, תשכ"ו, ק' ע', 8) ובו בכללים כל קבצי ההלכות שיצאו לאור במצוות התלויות בארץ, הלכות שמיטה הן החלק המרכזי בספר בעמ' נ"ט. כאן מופיעים לוחות תאריכים לפני האדמה לשנת השמיטה תשכ"ו ולשנה תשכ"ז, שפורסמו כבר ע"י המכון ב"שערים", במצות שביעית כהלכה (94) ועוד.

הלכות אלו יצאו שוב במסגרת ספר דברי יחזקאל שרגא על הלכות שמיטה, והלכות התלויות בארץ, שיצא לאור בפקודת האדמו"ר ר' יחזקאל שרגא ליפשיץ הברשט מסטראפקוב (ירושלים, התנועה, ערב שמיטה תשכ"ו, ס' ע', 8). מלבד ההקדמה והלכות שמיטה דלעיל, נכללו בספר צלום הלכות שביעית מספר שערי צדק (13). קש"ע יר"ד, מאורי אור" מהג"ר יצחק אייזיק שור מבוקרסט - צלום הדפים שעל מצות התלויות בארץ [אין בהם על שביעית], סדר השביעית (54), והוספות שונות מהמחבר.

76 קונטרס דבר השמיטה, תקציר דיני שביעית, ר' הנוך זונדל גרוסברג. / [ירושלים], תשי"ח. / 5 ע'.
 תדפיס מספרו המעשר והתרומה, מהדורה שניה, תשי"ח, וראה מש"כ לעיל בספרו תורת השמיטה (47).

גדולים צדיקים במיתתם יותר מבחייהם, לא ראה החזון איש בימיו, עד כמה הולכת שמירת השביעית, ומקיסה חוגים רחבים, אשר השפעתם מקרינה הרחק מחוצה להם. גם הרב קוק קוה ש-משמטה לשמטה יתוספו רבים אשר בעז' בלבבם ירחיבו את גבול המצוה בכל הרחבתה ופרטיה" (הקדמה ל"שבת הארץ").
 שמיטת תשי"ט הביאה בכנפיה מהדורות חדשות לספרים: כפתור ופרח (11) פאת השלחן (14) חזון איש זרעים (142) תורת השמיטה (147) ירושלמי שביעית (158) ספר השמיטה (165) ושנת השבע (1,270). אבל גם הרבה דברים חדשים.

77 א. קונטרס קדושת שביעית, קובץ חדו"ת בדיני שביעית, ממרגן גדולי התורה וגדולי הישיבות באה"ק. יצא לאור ע"י שומרי שביעית באה"ק החרדים על קדושתה. / גבעתיים, דפ. קולמוס, ניסן תשי"ח. / נו ע'.
 בהקדמה (שנעתקה בקדושת שביעית (92)) מבוארת מטרת החוברת, להביא התעוררות לחוק קיום השביעית, באמצעות הגברת לימוד ענייניה, וכמו שהיה החזון איש רגיל לימר.

התכן: בענין שביעית בומה"ז - ר' אלעזר מנחם שך, בדין ט"ו כשבט הנאמר באילן - ר' אליעזר פלצינסקי, בדין שביעית משמטת את השבועה - ר' אלעזר צדוק טורצין, הערה בענין ביעור שביעית - ר' גדלי' גדל, בעניני ביעור - ר' חיים שאול גריינמן, בענין קנין פירות - ר' יעקב ישראל קניבסקי, בענין חשוד על השביעית - ר' משה יצחק דייטש, הערה בדין חליפין בפירות שביעית - ר' שמרי' גריינמן. - בענין שמיטת כספים - ר' שמרי' יוסף חיים קניבסקי, הערות בענין עבודת קרקע בשביעית - חכם אחד.

ב. כנ"ל, מנחם אב תשי"ח.

«עם הקונטרס» מובע הסיפוק על התכונה הרבה לקראת השמיטה, הן מצד חובשי ביהמ"ד העוסקים בהתמדה בהל' שביעית, הן מצד עובדי האדמה המנצלים מלוא תנוכת השנה הששית, הן מצד יושבי על מדין העוסקים בהקמת אוצרות ב"ד, לאספקת ירקות באופן המותר, הן מצד הצבור הרחב הדואג לסידור האפשרויות ולהרשמה. «קדושת שביעית» ימשיך במצוה שהתחיל בה, לעורר הלבבות לקראת שנת השמיטה הבעל"ט».

החכן: בגדרי מלאכות דרבנן בשביעית — מכת"י מרן החזון איש (טרם נדפס). בדין עציץ — ר' ברוך דב פוברסקי. שנות המעשר באורו ודוחן — ר' ברוך יצחקי. בדיני השקאה בשביעית ובמועד — ר' גדלי' גדל. בדין דמי שביעית — ר' חיים שאול גריינימן. בעניני תוספת שביעית — ר' ידידי' וויינר. במלאכת זורע וחורש — ר' יהודה שפירא. בדין עפר הבא מחו"ל — ר' מרדכי שלמה ברמן. גידולי היתר מעלין את האיסור — ר' משה יצחק דייטש. בדין חילול בהקדש ובשביעית — ר' ראובן פיין. בדין אתרוג שזה לאילן — ר' שלום שפירא.

ג. כנ"ל, תל אביב. / דפ. אשל, שבט תשכ"ה. / ק' ע'. 80

בהקדמה חוזרים על חלק מהדברים הקודמים, מציינים ששמיטת תשי"ט נשתמרה ביתר שאת מהשמיטות הקודמות, והחכם עיניו בראשו להתכונן בעוד מועד, לכן הוקדמה הוצאת החוברת שלא תבוא השמיטה בפתע מבלי שיהיו מוכנים לה, גם מצדדים הלכתיים גם מצדדים מעשיים.

החכן: בענין ערלה ושביעית — רא"מ שך. בירק של שביעית שנקט בשמינית, אם הי' הפקר בשביעית — הגר"י קניבסקי. בענין אין קנין לעכ"ם בא"י — ר' ברוך רוזנברג. בענין מאימתי אין קוצצין האילן בשביעית — ר' גדלי' גדל. בדין לאכלה ולא להפסד — ר' חיים שאול גריינימן. בדין טעם לענין ביעור — ר' יהודה שפירא. דין שביעית בהקדש, ובכור מבהמת שביעית — ר' מיכל יודא ליפקוביץ. גידולי היתר מעלין את האיסור — ר' משה יצחק דייטש. עונת המעשרות והנטה, ספחים, אם מותר ליקח דבר שיש בו זיקת שביעית מן הלוקח אצל החשוד לזרע, מכירת פירות שביעית, הנהגת אוצר ב"ד, בענין ריסוק פירות שביעית ולשנות אותם מברייחם, בענין הנאתו וביעורו שזה, הערות ברמב"ם הלכות שמיטה — ר' שאול ברזם ז"ל. בענין כמהין ופטרויות בשביעית — ר' שי"ח קניבסקי. בדין קטף וע"ע — חכם אחד.

ד. שם, תמוז תשכ"ה. / קעו ע'. 80

בהקדמה על האוסר והמעלות שזוכים ע"י קיום מצות שמיטה לכל פרטיה. החכן: דין גטיעה וזריעה בע"ש בזה"י — ר"א הלוי הורביץ. בענין מחסה זרעים — רא"ד הכהן דייכמן. בהילפותא דעונת הנטה — רא"צ טורצין. בלאו דקצירה ובצירה בשביעית — ר"ב יצחקי. ט"ו בשבט לערלה ולשביעית — ר"ב רוזנברג. בדין מי פירות לשביעית ולברכה — רב"ד פוברסקי. הערות בר"מ ור"ש בפ"א דשביעית — ר"ג גדל. בדין גטיעה בשביעית — רד"צ אורדונטליך. קרקע שאולה לענין פרטובול — ר"ח ברים. בדין תוספת שביעית — רח"א טורצין. ביארז בסוגיא דג' כבשים — ר"י ראט. דין ספחים בסוריא ועבה"י — ר"י זוקובסקי. ביודדים בדין קנין עכ"ם

בשביעית — ר"א וינטרויב. הערות בסוגיא ההנאתו וביעורו — ר"מ גריינימן. אין נוטעין פחות מלי יום לפני ר"ה — רמ"י ליפקוביץ. בדין פרוזבול — ר"מ מן. בענין גידולי א"י לתרו"מ ולשביעית — רמ"ש ברמן. מלוה בשטר לענין שמיטת כספים — רמ"א רונטל. בצלים שירדו עליהם גשמים וצמחו — רמ"י דייטש. כאילו התקבלתי לענין שמיטת כספים — ר"ג גשטטנר. בדין משומר — ר"פ שרייבר. בדין פירות שביעית לענין מעשרות — ר"צ דרבקין. בדין כיבוש יחיד למעשר ולשביעית — רש"י שפירא. הערות בענין שיעור פרי לשביעית — ר"ש ברעוודא. בענין חוב שירשו יתומים בשביעית — בן ישיבה.

78 א. דבר השמיטה. ועד השמיטה. ועדה מרכזית לאספקה בשביעית בשחוף ועד הכשרות שע"י העדה החרדית. / ירושלים, דפ. התחיה, (ער"ה תשי"ט, שלהי דקייטא) תשי"ח. / 16 ע'. 8°

„בשער“ מוסרים על הקמת ועד השמיטה ותפקידיו, ביניהם הוצאת חוברת זו, לדווח על הגעשה ולפרסם הוראות הב"ד, מכתב חווק לשמור בלי פשרות מהגאב"ד מהר"י ט"ב, מודעות ופסקי דין הבד"צ להחמיר ולא להודקק להיתר, רשימת חנויות שומרות שמיטה, הודעות בקשר למצרכים שונים.

ב. דבר השמיטה ומדריך לכשרות. / ירושלים, דפ. רונלד, ער"ח ניסן תשי"ט. / כד ע'. 8°

„בשער“ סכום מחצית השנה, תוך הבעת ספוק על האלפים השומעים להוראות הבד"צ, הוראות והודעות שונות לפסח, קריאת קודש לקהל שומרי שביעית, לתרום חמש לירות נוספות לכל משפחה לכיסוי גרעונות הועד, דיני ביעור ויודוי מעשרות, הודעות לימות השנה, ידיעות על מצרכים, גבולי הערוב ועוד.

ג. כנ"ל. / דפ. התחיה, ער"ה תש"ך. / טז ע'.

„בשער“ סכום מעודד של שנת השמיטה, וקריאה להמשיך לשמור איסורי השביעית. מודעות הבד"צ על המשך הדינים בשמינית, ההסדר עם היקבים, איסור פירות שנעבדו בשביעית כהרידב"ז ור"ה ברלין. רשימות מצרכים חנויות ומאפיות.

ד. מדריך הכשרות ודבר השמיטה. / שם, ער"ח ניסן תש"כ. / לו ע'.

„בשער“ תאור המסירות והמרץ שהשקיעו העסקנים, והעובדה שהקלה עבודתם, כי היחידים הרבים שנשמעים לבד"צ הופכים לצבור „ואכן לשנת השמיטה הנוכחית הוכיח זאת, ובי"ה ראינו קצת נחת ומרגוע בעבודתנו, אחרי שתל"ת הוכפל והושלש מספר שומרי השמיטה“. הוראות והודעות להג הפסח ולכל השנה, חזרה על ידיעות ורשימות קודמות, סקירה ודו"ח מעשי בקצרה מהפעולות שנעשו בשנת השמיטה תשי"ט, מודעות מסחריות. החל מתשכ"ו עומד להופיע בטאון חדשי, ובו יופיע חומר על שמיטה. (מודעה ב.דאס אידישע ליכט“).

ומן העיר לכפר.

גם בישוב החקלאי, נתרחבו הנסיונות למצוא פתרונות שיעקפו את עבודת האדמה.
79 א. גידולי חצין בישראל. מאיר שזאריץ. / [ת"א] הקריה, תשי"ח. / שער נוסף וחמצית הדברים באנגלית. 48, [ב] ע', תמונת שער. 8°

החוברת המכילה חומר מדעי, הוצאה ע"י המרכז המשותף להדרכה חקלאית שליד משרד החקלאות, והמחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, בשותף עם המכון לחקר החקלאות על פי התורה, במסגרת המדור לפרסומים חקלאיים הוברת מס' 21. בהקדמה מפורט, כי הנסיונות בשמיטה בקיבוץ חפץ חיים, עברו מהביות לגידולי חצץ, וחשיבותם רבה גם לנגב. החזון איש השיג את הסכומים הראשונים לניסויים, ואחריו עזרו מוסדות כהסוכנות, פיק"א ועוד.

ב. הירדרופוניקס <גידולי חצץ>. מהדורה שניה. / תל אביב, המכון לחקר החקלאות על פי התורה, תש"ך. / 86, [2] ע', תמ'. 8°

שער נוסף ותמצית באנגלית. בשותף עם המחלקה לפרסומים חקלאיים, משרד החקלאות. בפתח דבר מיום כ"ח שבט תש"כ כותב הרב קלמן כהנא, שהחזון איש בע"פ התיר לנו, ודגו בכך בירחונים הפרדס (תשי"א) וקול תורה (תשי"ב-ג) ובס' השמיטה (65) ע' צו. [הרחיב הדבור על כך בפרי הארץ (82), וראה "הר צבי" סי' י"א (בתוך 444)].

התכן: הקדמה, מבוא, הציוד הדרוש, התמיסה המזינה, הרכבתה, באיזה תמיסה להשתמש, שיעור ותכיפות ההשקאה, מחלות כתוצאה משינויים בתמיסה, העיבוד בגידולי חצץ, הגידולים השונים, שיטות אחרות, גדול בנציץ, בדיקות כימיות ושל הרקמה, כלי המעבדה, טבלאות ושונות.

ח"ח צעיר יושב באר"ב ארץ מולדתו, יורד לעומקם של יסודות השביעית, ומסיק לאסור המכירה כחזון איש. את ספרו שהשלים בשנת תשס"ז, הדפיס בארץ לקראת השמיטה.

80 אגרת לנבוכים. ר' יצחק יחיאל הכהן [גרומ]. / ירושלים, דפ. ורדי, תשי"ה. / עב ע'. 8°

בספרו המוקדש לשומרי שביעית, מגלה המחבר בקיאות והבנה רבה, ומצטט מספרים שונים דעותיהם בענין, כדי לסדר היטב כל השיטות במגמת האוסרים, ורשימת שמותיהם. מתנצל "וקצרו בחבורנו הרבה, ויש הרבה דעות שלא הבאנו, הן מחמת שלא היו ספריהם תחת ידינו, והן מחמת שנשמטו מזכרוננו בעת הכתיבה...". "עיקר המבוכה תלויה בארבע שאלות": א. מה דין שמטת קרקעות בזה"ז בקרקעות של ישראל [מה"ת או מדרבנן]. ב. מה דינם של קרקעות הערביים. ג. אם יש היתר למכור הארץ לערביים. ד. אם המכירה מכירה היא או לא.

81 כעבור שנה הדפיס את ספרו השני מלחמת מצוה. ר' יצחק יחיאל הכהן גראפס (נכד הרז"ה). / ירושלים, דפ. חורב, תשי"ט. / נב ע'. 8°

הספר כתוב בהריפות נגד תורת השביעית (74) ומתברר ר"א כהנוב [מבלי להזכיר שמם], לברר השיאות שכתב לערער על המהר"י ט"ב (73). מצורפים לו: המכתב ששלח עם ספרו אגרת לנבוכים (80), רשימת הגדולים שלפי דעתו הספר הוטב בעיניהם: הגרי"ו מבריסק, הגרי"י אברמסקי, הגר"פ (1) הגרע"ס מפרשבורג, הגרי"י וועלץ, האדמו"ר מגור, והגר"ב ויידנפלד מטשעבין (וראה להלן). מכתב הגרי"י קניבסקי המשבח חידושו, ומכתבו הידוע של הר"ב מנדלסון [נדפס שוב במשנת יוסף

(91) ובקדושה שביעית (92). בסוף הספר שתי תשובות אל הגר"י מינצברג. באחרית דבר" טוען שהיו רדיפות עליו ועל ספריו. המחבר מוסר מפי הגר"י דב בעריש ויידנפלד וצ"ל מטשעבין שבקש לפרסם, כי דעתו בענין שביעית כדעת אחיו ה"חזון נחום" (31, 26). בין פעולותיו האחרונות של הרב ויידנפלד היו עניני שביעית, כגון חתימתו למען קרן השמיטה, והסכמתו לספר הלכות שביעית (44).

בר פלוגתיה לא בושש תשובתו, ויצא בספר גדל הכמות והאיכות. ספר פרי הארץ. על הלכות שביעית ומעשרות, ועוד מצוות התלויות בארץ, (וקוני' פירות שביעית (83) לר"י מינצברג, וקוני' אמרי כהן חי' אביו). ר' אלעזר הכהן כהנאוור. / נוא יורק, דפ. בלשן, תשי"ט. / [2], רלד, [3] ע'. 2° הספר טובב בעיקר על גידולי מים בשביעית (הידרופוניקס), היתר פירות שביעית, ואודות היתר המכירה. מחזק דעתו בספרו הקודם תורת השביעית (74) ומביא דעת ר' משה פיינשטיין להיתר האתרוגים. בספרו אגרות משה או"ח סי' קפו. הגרצ"פ, שהרבה מדבריו במו"מ בע"פ עם המחבר משוקעים בספר, מביא בהסכמתו החידוש שלח להחזון איש, ישוב לקושיתו על ביאור הגר"א, והתשובה שענה לו על כך "שמחתי מאד מדבריו האמתיים". [ובספרו הוסיף החזון איש: "אבל עיקר הראיה דגם בזמננו אין קנין קיימת מפני..."] (דיני שביעית בשדות נכרים, ד"ה ובריר' כלאים) ועי' "האיש וחזונו" להרב קלמן כהנא מהדורה שניה, עמ' כו].

82

בתוך הספר הנ"ל נכלל בשער מיוחד. בתוך הספר הנ"ל נכלל בשער מיוחד. קונטרס פירות שביעית. על הלכות פירות ארץ ישראל משנת השמיטה, ועוד הלכות שביעית. ר' ישראל זאב מינצברג רב העיר העתיקה. / נוא יורק, דפ. בלשן, תשי"ט. / עמ' קעג"רד. 2° בהקדמת המחבר מיום ה' אדר תשי"ח. מוסר שכתביו נשארו בעיר העתיקה, ולכן לקונטרס זה המדבר על היתרם של פירות שביעית, צירף מכתבים שלקטו למענו ממקומות שונים, מאמריו מכתבי העת והידושו שבכת"י. להדפיסם עם פרי הארץ (82). תכן עשרת סימני הקונטרס:
א. מאמרו מ"התבצלת" ח' כסלו תרע"א ע"י רא"א אייזן. ב. תשובה למשיגים (רא"א אייזן, ואת והב בסופה). ג. לדומ"ץ אנטורפן ר' יצחק הכהן שטרנברג משנת תרפ"ד, להכשיר האתרוגים. ד. תשובה לה"בני ציון" (49) על מה שפלפל בדבריו בספרו. ה. ב"שדה צבורית" בשביעית מ"שערי ציון" תרפ"ד. ו. עציץ שאינו נקוב בשביעית. ז. בדין פירות עכרים בשביעית. ח. לר"א כהנא בתש"ז על לקיחת פירות שביעית. ט. להנ"ל בתש"ז על המכירה לגוי. י. מכתבו מ"ערך שביעית" (43).

83

שמיטה זו הביאה לגאולתו של חלק מכתב יד, שהיה גנוז מאה חמשים שנה, ורק עתה זכה לראות אור עולם. ספר פני אריה. על ירושלמי מסכת שביעית. ר' ארי' יהודה לעוו מבאניהאד. / ירושלים, דפ. התחיה, תשי"ט. / [2], נ, [2] ע'. 8°

84

בשער הנוסף: כתב היד על כל זרעים, היה טמון שנים רבות אצל בני המשפחה. וכעת נדפס על שביעית בלבד, ע"י ר' משה ארי' פריינד האב"ד הוניהא, רב בשכונת בית ישראל, ור"מ דשיבת „יטב לב" דסאטמאר בעיה"ק ירושלים.

[84 א] משנת שביעית. [בני ברק, תשי"ט]. / בשכפול. [נ' ד.]. 20

בחוברת זו שהופיעו ממנה 90 עותקים בלבד, חידושיהם של אברכי כולל ישיבת פוניבז', שנאמרו בסגל חבורה בעת לימוד מסכת שביעית. לא אייסחייעא מילחא להמשיך בזה או לפרסם בדפוס.

התכן: רבי'צ פלמן — בדין חוספת ועבודת קרקע בשביעית. ר"ד זיין — בענין הוצאת פירות איי לחו"ל. ר"ח פוברסקי — בדין ט"ו בשבט ר"ה לאילנות לענין שביעית וערלה. ר"י רוט — בביאור הסוגיא דג' כבשים לשיטת ר"ת והר"ש [נדפס מחדש בשניוניים בקדושת שביעית (777)]. ר"מ זכריש — בדין הפקר שדותיו על פירות שביעית בשמינית. רמ"א ברורמן — בגדרי לאכלה ולא לסחורה. ר"נ טולידנו — בדין ביעור. ר"פ שרייבר — בענין איסור בצירה כדרך הבוצרים. ר"צ דרבקין — בדין עשר גטיעות. ר"ש גורניאנסקי [=הררי, המו"ל] — בדין אוכל אדם ואוכל בהמה ומלוגמא לאדם.

תנועת פועלי אגודת ישראל, שלחבריה נסיון רב בשמירת השמיטה, הקימה שני כלים לכך: המכון לחקר החקלאות ע"פ התורה, וקרן השמיטה. בהוצאתם הופיעו: 85 א. לקראת שנת השמיטה תשי"ט. חוברת הדרכה. / תל אביב, המכון (דפ. זהר) 44 ע'. 80

בחוברת זו, רוכזו חומר הדרכה לחקלאי שומר השמיטה, לשם הכנת משקו לקראת השמיטה. ההוראות החקלאיות הניתנות בזה, ניתנות אמנם ביסודן על פסקי הלכה של מרן בעל חזון איש זצ"ל, פסקים בכתב ובע"פ שניתנו בשמיטות הקודמות, אך עם כל זה סעונה כל עבודה ועבודה הנעשית בשביעית, פסק הלכה ברור מבעל הוראה מוסמך...

תוכן הענינים: א. עם החוברת. ב. והשביעית תשמטנה — הרב קלמן כהנא. ג. גדולי בעל — משה ר. ד. הונת הבקר בשנת השמיטה. ה. ייצור ירקות — משה זקס. ו. גידולי תעשיה — שמואל לוי. ז. דו"ח מנסיון בגדול דויעונתי של ירקות. ח. גידול צמחים ללא קרקע — מאיר שוורץ. ט. גידולי מים בעבר ובהווה — מנשה בן חיים. י. המכון לחקר החקלאות עפ"י התורה — יששכר גרייסמן [יצאו כבר מטעם המכון. שתי חוברות בקשר להכנת המשק החקלאי לקראת שמיטה תשי"ט. כן יצא שנת השבע (70) לר"ק"כ ועל גידולי מים (79) ממאיר שוורץ].

ב. לקראת שנת השמיטה תשכ"ו. חוברת הדרכה לחקלאי. בעריכת מ[שה] זקס, אגרונום. / תל אביב, המכון לחקר החקלאות ע"פ התורה, [מנ"א תשכ"ה]. / 35, [1] ע'. 80

במבוא מצייין העורך ש.מורגשת כבר כיום תסיסה בחוגים רחבים, לגאול מצוה גדולה זו, ולחפש דרכים לקיומה המלא ככל האפשר. החזון איש שהתנגד למכירה, הצביע על דרכים מותרות רבות, לפתרון בעיות מוגדרות, בעבודה היום יומית

בחקלאות בשמיטה. אחרי שמתוה את דרך פעולתו של המכון, מודה ל.הרב י. נויבירט שעור בעריכה, מר א. רטנר שהשתתף בעריכת הפרק על המספוא, מר נ. ליפשיץ ומר ש. לביא ממכון וולקני, ומר א. זרם ממינהל ההדרכה שהדריכוני בפרטים שונים. תוכן העניינים: הנחות הלכתיות (לפי שיטת בעל ה"חזון איש"). הוראות מעשיות: גידולי בעל, גידול ירקות (בקרצע), גידולי תעשייה, עצי פרי, מספוא והזנת בקר, צמחי נוי (ופרחים), גידול בעציץ שאינן נקוב (גידולי מים, חול, חצץ, קש). נספח א: מסיכומי ניסויים בכותנה דו שנתייה. נספח ב: נתונים לגידול אספסת בבעל, לקוסים מחזו"א.

הרב יהושע ישעיה נויבירט הנזכר, ליקט קיצור דיני שמירת קרקעות (ירושלים, [תשכ"ו]. 16 ע'. 8°) הכולל ע"ג סעיפים (מיוסדים על הרצאותיו בנושא זה). מביא בעיקר פסקיהם של החזון איש ורבו רש"ז אויערבך. כבר איתמחי גברא בספרו "שמירת השבת כהילכתה". בעמ' 10 הוסיף המחבר הערה בכתב ידו: "פירות מאדמות שנמכרו לנכרי, חייבים מספק בתרומות ומעשרות". כעבור זמן קצר יצאה מהדורה שניה, עם הוספות ושינויים.

הלכות שמטה ויובל להרמב"ם [עם המפרשים]. תל אביב, קרן השמיטה של פועלי אגודת ישראל (ע"י הרב נח חדש גיו יורק), ערב שביעית תשי"ט. / [ד"צ, מקטן כהוצאת ניו-יורק, פלדהיים, תשי"ג]. / יח ד'. 8° בסופו קריאות למען קרן השמיטה, מרא"ז מלצר, ר"מ קרליץ ומהחזון איש (תשי"ב) ומכתביהם של האדמור"ים מגור—הוסיאטין—צורטקוב—ויזניץ (תשה) ורי"צ דושינסקי (תרח"צ, בערך שביעית (43)).

כמו"כ יצאו משניות מסכת שביעית עם פי' רע"ב השלם (ירושלים, אריה, תשי"ז סב ע'. 12°). [קדמה לה חסכת שביעית. משנה ערוכה לתלמידים ומפרשת (בעברית קלה) ע"י ח.נ.ב., עם הקדמת פסוקי התורה ומבוא. (תל אביב, דביר, תרצ"א. ל. [2] ע'. 12°)]. מר פנחס קהתי פירש מסכת שביעית פירוש צח וקל במסגרת קונטרסי "המשנה היומית" שיצאו על ששת הסדרים. באלול תשכ"ה חזר "היכל שלמה" והדפיס את מסכת שביעית בלבד.

חוברות עזר למורה ולמדריך, הופיעו אף הן בחוגי החינוך הממ"ד. על השמיטה. אליעזר אלינר. / ירושלים, המדפיס הממשלתי, תשי"ט. / 39 ע'. 12°

החוברת יצאה ע"י משרד החינוך והתרבות אגף החינוך הדתי. "עם החוברת" מציינ מר י. גולדשמידט שהיא מיועדת למורים, כדי "שכל ילד הלומד בשנת שמיטה זו תשי"ט, מכיתה א' עד כיתה ח', ישמע וילמד על דבר השמיטה...". בתכן: אל המורים, ז' מסקנות המתקבלות מדיני השמיטה והיובל, מקורות, הקבלה בין שבת הימים ושבת השונים מהלכות שמיטה, מנין השמיטה, התוצאות הסוציאליות והרוחניות של דיני השמיטה והיובל, חלות דינים אלו בימינו, מעשי ב"ד בימי חז"ל, מדברי חכמים.

88 שמיטה. מקורות הלכות ומעמים. ירושלים, „אמנה“, תשי״ט. / סב, [1] ע׳. 80 המחלקה לתרבות תורנית שליד משרד החינוך והתרבות, סיעה להוצאת החוברת, המעובדת בצורה דידקטית למדריך. בהקדמת צוריאל אדמנית צוין שזו מהדורה מחודשת של דבר השמיטה בעריכת רמ״צ גריה (51). בסוף, רשימת גדולי ישראל שסייעו להיתר. ב„עלונים“ בטאון „עורא“, (כסלו תשי״ט) צוינו אידיוקים שבספר.

מוסד הרב קוק החל לארגן כנס ארצי לתורה שבעל פה מדי שנה. הרצאות הכינוס הראשון שהוקדש לסדר זרעים, כונסו בספר תורה שבע״פ (ירושלים תשי״ט) בין ההרצאות גם על שביעית. בעמ' ירכח רש״י ז״ל: שמיטה (תמצית מ„לאור ההלכה“ (63)). בעמ' כהילב רמ״ל זקש: תוספת השביעית בזמן הזה [נדפסו בספרו „זמנים“ (ירושלים, דפ. העברי, תשי״א) ושם גם המאמרים: זכר למצות הקהל (עמ' פפה) — הופיע בתדפיס מיוחד — [דן בדברי האדר״ת (15,23) ועל תמיהתו מדוע לא מקיימים, כותב שיטתו לחובה, ויש גם מקום לכרך עליה, אלא שלא נהגו, מפחד האומות, שיחשדו שרוצים לחדש מלכות ישראל, בעיר בה דוד חנה] ר״ה לאילנות בשביעית — דעת הגאון הא״י רב נתן אב הישיבה — (עמ' צחקב), למועד שנת השמיטה (עמ' קחיקיא)] ובעמ' גטסו רי״מ טולידנו: שנויים בפירוש הרמב״ם למסכת שביעית.

גם הכנוס באלול תשכ״ה הוקדש לשמיטה, וכלל סיור לעמק בית שאן. ההרצאות יפורסמו בספר.

בשמיטה זו, הוגבר עומס העבודה של המחלקה להלכות התלויות בארץ ובחקלאות, שע״י הרבנות הראשית לישראל. „היכל שלמה“ בעל האכסניא, בהשתתפות מכון הרי פישל לדרישת התלמוד ומשפט התורה, הוציא לאור

89 **בצאת שנה.** לקט מקורות, סכום פעולות המחלקה. / ירושלים, דפ. העשור, תש״ך. / קכו, [2] ע׳. 80

בהקדמת הגר״י נסים, מוסר את שמות חברי המחלקה: ר״ש ישראלי — יור״, רח״ז גרוסברג (47,76), ר״צ מאיר ורא״ח סנדומירסקי. בתכן: סקירה מפורטת של פעולות המחלקה. ר״ש ישראלי: השמטה במהלך הדורות, כרוזים חוזרים וטפסים, נספחות: אגרות המתירים, דינים [של מהרי״ל דיסקין (22) ושל ר׳ נפתלי הירץ מיטו שנדפסו בקובץ שערי ציון תר״צ] מקורות, תשובות מקמאי [ביניהן של „שמן המור“] ורשימה ביבליוגרפית דלה.

בתיקי המחלקה נצטבר חומר רב להלכה ולמעשה, ועדיין הוא מצפה לגאולתו בדפוס.

90 **אחרון לספרי שמיטה זו, שהופעתו בדפוס נתאחרה, הוא ספר שיח השרה. כולל הערות ביאורים וחידושים בענינים ממסכת שביעית. ר׳ יצחק אייזיק ב״ר שמעון הלוי פרג. / ירושלים, דפ. העברי (בסיוע מדרש בני ציון), תשכ״א. / [12], קס ע׳. 80**

ההסכמות המעטרות את הספר, שזיכה את מחברו בפרס עירית רמת גן לספרות תורנית, הן: רצ״פ פרג, רא״י פינקל [כותב „על המש שנות לימודו אצלנו“ בישיבת מיר, שהצליח ה' בידו בשמיטה שעברה“] רח״ל שמואלביץ, והותנו רא״ד רוזנטל.

המחבר מספר ש.עסקנו בשביעית סגל חבורה, ביזמתו של המנהל הרוחני ר' חיים זאב פינקל והדברים נאמרו על ידו, בדבוק חברים מבני ישיבתו. מודה גם להגרי אברמסקי, ולישיבת סלבודקה בה למד כמה שנים.

כבר בתשכ"ד הופיעה הסנונית הראשונה, המבשרת יבול מבורך לשמיטת תשכ"ז המתקרבת.

91 א. משניות שביעית — משנת יוסף, ר' יוסף ליברמן. משניות מסכת שביעית והחונים עליה: פירוש הרא"ש השלם מוגה ומנופה ומסודר מחדש בצורה מאירת עינים. עיטות המפרשים תמצית השיטות העולות מפירושי המפרשים, במשנה ברמב"ם ובסוגיות הש"ס. תוספות אחרונים שיטה מקובצת מספרי הראשונים והאחרונים בפירוש וביאור המשנה. משנת יוסף חידושים וביאורים במשנה ומפרשיה ובסוגיות המסתעפות. חלק ראשון. פרק א-ג. / ירושלים, דפ. התחיה, תשכ"ד. / [ב], רטו ע'. 2°

לספר הסכמת דוד המחבר הגר"ב וייזנפלד. ב.אקדמות מילין" מביא שהמבי"ט היה כותב, כל מה שחידש בלימוד שנת השמיטה. "פתיחה דאגדתא" על פסקי התורה המדברים משמיטה, וחזוק לשמירתה. קונטרס "אבות ותולדות בשביעית". בסוף, מפתח הספרים המובאים בפנים. בסוף החלק האחרון יופיע מפתח עניני מפורט (ידיעה אישית). בספר מכתבים מהר"ב מנדלסון, רי"י קניבסקי ורי"י וועלץ.

ב. חלק שני. פרקים ד-ו. שם וצויתי את ברכתי (תשכ"ה). / טז, קסג, [1] ע'. 2°

בחלק זה משחמם המחבר בכ"י של פירוש הרא"ש השלם. בספר כלולים "פתיחתא דאגדתא" מהרבה מ"מ מספה"ק, שני קונטרסים "איסור קציצת אילנות" ו"ביאור גבולות הארץ", מפת א"י ונכולוחיה מאת המחבר (המצוין שאין לסמוך עליה להלכה), תשובות ר"י ועלץ, רי"י גרינולד ורש"ה ואזנר, והערות רח"ז גרוסברג, ר"ג גסטטנר ורמ"ג שפירא. המחבר אינו משחמם ב.שבת הארץ" (32).

הספר נתקבל יפה בישיבות ובכוללים הלומדים שביעית, ויש לצפות להופעת החלק השלישי, על ארבעת הפרקים האחרונים מהמסכת, בזמן הקרוב. ריבוי החומר עלול לגרום שח"ג יהיה רק על הפרקים ז-ת. והמסכת כולה תכיל אפוא, ארבעה חלקים.

מלבד חלק שני זה, הופיעו כבר בתשכ"ה, חוברות המשך של קדושת שביעית (177) והמכון (385) ומהדורות חדשות של הספרים: אוצרות יוסף (339) פאת השלחן (14) שבת הארץ (132), ספר השמיטה (156), ושנת השבע (170). אבל לא נפקד גם מקומם של דברים חדשים.

92 קדושת שביעית. הגיונות ופעולות. בהוצאת סמינר למורות ולגנות בית יעקב בני ברק. / תל אביב, דפ. "אשל", סיון תשכ"ה. / לא ע', ודף סטנסיל. 8° התכן: א. הקדמת קוני' קדושת שביעית (177). ב. קיצור דיני שמיטה (מתוך סדר השביעית (54)). ג. נסיונות שמירת השמיטה בזמננו — הרב וולף, ד. וצויתי את ברכתי — מכתב הר"ב מנדלסון, פירות וירקות — ר' ש[מריהו] גריינימן. ה. פעולות ועדת השמיטה בבני ברק — ר' יוסף קופטייל (שני האחרונים מלאי ענין רב ביותר, לראות עין בעין השגחת הבויית על שומרי שביעית). ו. לקט מדברי רבותינו (רמב"ן).

מהר"ל, תומים, חזון איש). ז. תולדות קיום השמיטה: בתרמ"ט ועם הרידב"ו. אחרי ההדפסה נוסף דף סטנסיל, ובו פרטים מעניינים מועדת השמיטה בירושלים.

93 א. שנת שבתון. מצות שמיטה טעמיה ודיניה. ערך יהודה אייזנברג. / ירושלים ב"ס "חורב", מנ"א תשכ"ה. / 140 ע'.
 ב"ס זה, הוציא כבר קודם לכן, לקט הלכות שמיטה לתלמידיו, עם עיטורים גרפיים, ועם שאלות מבחן. עתה הוציא האחראי על לימודי הקודש בב"ס זה, ספר עזר למורים ולתלמידים, הכולל: מצוות התלויות בארץ, טעמי שמיטה, השמיטה בהלכה, היתר המכירה ובעיותיו, שמירת שביעית למעשה, מקורות ומפתחות. הספר נחטף מיד עם הוצאתו. משרד החינוך רכש כמות גדולה, ובתי ספר רבים, עממיים ותיכונים, קבעו מתוכו לימוד חובה בשיעוריהם. על כן נאלץ העורך להוציא מיד מחדש, עם מספר שינויים הוספות.
 ב. כנ"ל, אלול תשכ"ה.

94 א. מצות שביעית כהלכה. דיני שביעית, לוח, עצות והדרכות. בעריכת ר' משה שטרנבוך. / ירושלים, כולל אברכים, "יד אפרים פישל" ראש העין, (דפ. התחיה), תשכ"ה. / 32 ע'.
 בהקדמת הנהלת הכולל כותבים, שלרגל עבודתם בהרבצת התורה בסכיבה העדיפו סדור קצור דינים היאך להתנהג, על פרסום חדושי שחדשו האברכים בעניני שביעית. התכן: פתיחה להלכות שביעית, ובה מבואר שהספר מיועד לשמחים לקיים מצוה זו כהלכתה, ולא למחפשי היתר שאין לו מקום כלל בזמנינו, לוח לשומרי שביעית עפ"י מה שנתקבל מתקלאים ומהמכון, וחמשת פרקי ההלכות: א. איזה עבודות אסורים בשביעית. ב. איזה פירות וירקות אסורין לאכול בשביעית. ג. מהו הקדושה בפירות שביעית. ד. היאך לקנות ולמכור וחילופין בפירות שביעית. ה. היאך מסדרים חנות לשומרי שביעית.
 ב. הוצאה שניה. עם הוספות הגהות ותיקונים. שם, תשכ"ו.

עקב הלימוד המוגבר בעניני שביעית, הגה ר' יעקב מנחם מנדל דייטש מבני ברק רעיון נאה, לצלם מסכת שביעית. ירושלמי, משניות ותוספתא. / תל אביב, דפ. אופסט ברודי-כץ, תשכ"ה. / 140 ע'.
 95 הירושלמי הוא ד"צ פיעטרקוב, הכולל פני משה רידב"ו ותוספת הרי"ד על הדף, ול"ז הוספות ד"צ וילנא בסוף, הכוללות מראה הפנים, תורתן של ראשונים, הגר"א ועוד. המשניות עם ר"מ ור"ש, והתוספתא עם ביאוריה, הן ד"צ וילנא ראם. לזה הוסיף המו"ל "קונטרס תורת השביעית" (8 עמ' משוכפלים) לקוטים מדבריהם של ראשונים ואחרונים, עם כמה פנינים מחידושו, בהל' שביעית החמורים. כל יהודי מצטרף לדברים בהם סיים: "ונזכה להגות בהם לדור דורים, ונעלה לציון ולבנין ביהמ"ק ברננים, אכ"ר".

העורך האחראי: יונה עמנואל, רח' צפניה 26, ירושלים

דפוס התחיה בע"מ, ירושלים